

STARÝ PŘEDNÍ VÝCHOD

Blahoslav Hruška

OBSAH

Historie a kulturní tradice	380
Sexualita, erotika a láska v reálném životě	386
Sexualita, erotika a láska ve výtvarném umění	395
Sexualita, erotika a láska v krásné literatuře	405
Literatura	416

Historie a kulturní tradice

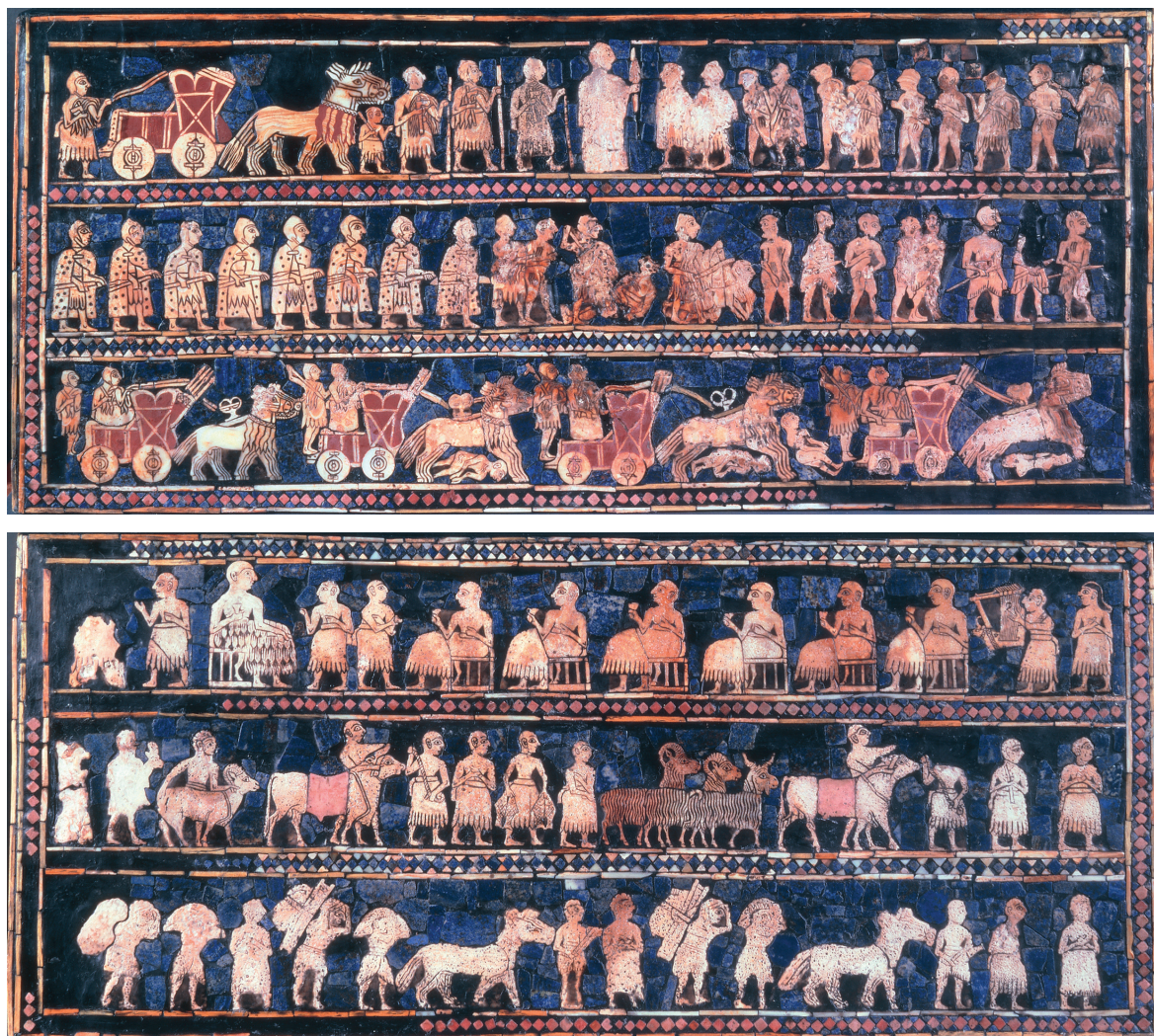
Přední východ patří z historického hlediska mezi nejvýznamnější oblasti naší planety. Jeho krajinný reliéf byl dotvořen poměrně pozdě, až v průběhu mladších čtvrtohor (holocénu), a je značně různorodý. Ze severozápadu a severu jej ohraničují pásy hor, na západě tvoří přírozenský okraj východní pobřeží Středozemního moře, zatímco na jihu jsou hranice nejasné, neboť kulturní krajina zde přechází v suchou step a místy i v poušť. Celé území leží v subtropickém klimatickém pásmu se značnými výkyvy počasí. Složitě jím též prochází izohyeta (roční srážková křivka) 200–250 mm, podmiňující nejen výskyt planě rostoucích a později domestikovaných kulturních plodin (obilniny, luštěniny), ale i jejich pěstování a případnou závislost na umělém zavlažování. Rok se dělí v podstatě na období sucha a tepla a chladna a vlhka, četné jsou uzavřené biotopy, které podmiňovaly dobu i intenzitu osídlení člověkem.

Od střední doby kamenné (mezolitu) tvořil Přední východ jádro takzvaného Úrodného půlměsíce, kde lidé začali na severních a severozápadních náhorních plošinách (Zagros, Kurdistán a jinde) sbírat a následně (v neolitu) pěstovat obilniny. K domestikaci užitkových zvířat došlo později v Levantě, ve stepích pod Malou Asií.

Ovlivňování přírodního procesu člověkem vedlo k vzniku zemědělství a dobytčářství, které tehdejší „lidstvo“ odpoutaly od bezprostřední závislosti na přírodě. Obě základní činnosti zajišťující obživu měly dalekosáhlé demografické důsledky. Již v pravěku zde vznikala první stálá sídliště, která postupně získávala podobu vesnic. Na příhodných místech (například v palestinském Jeri-

chu již od konce 9. tisíciletí př. n. l.) vesnice bohatly a měnily se na sídliště městského typu.

Člověk se prací také „emancipoval“, prudce se urychlilo tempo rozvoje myšlení, došlo k zmnožení a uplatňování nových objevů a vynálezů a časem se pozvolna měnil i charakter společnosti. Starý Přední východ na sklonku pravěku a na úsvitu dějin tvořilo několik samostatných oblastí, kde vznikly svérázné kultury a civilizace. Jedna z nejstarších se počala rozvíjet v Mezopotámii, v rozsáhlé kotlině a v povodí mezi řekami Eufrat a Tigris. Zde vznikala od 4. tisíciletí př. n. l. první města s hradbami a později i se správními středisky – paláci a chrámy. Obyvatelé měst se setkali s novými problémy. Dostávali se často do konfliktů se svými sousedy: o právo na vodu, o vstup na cizí pozemek, o novou půdu ... Přitom v neúrodnějších oblastech, v záplavových údolích Eufratu a Tigridu, mohli v zemědělství dosáhnout trvalých úspěchů jen stavbou a udržováním hrází a kanálů, což vyžadovalo práci a úsilí mnoha lidí. Také museli vést a rozvíjet čilý obchod. Takové problémy už nemohli vyřešit bez specializace a bez vyspělé správy. Dříve, v období vesnické spolitosti, dělali bezmála všichni všechno: společně pracovali na polích a společně se účastnili většiny rozhodnutí. Teď se museli zabývat spoustou různých činností, bylo zapotřebí mnoha výrobků určitého druhu, které se pak směňovaly. Vznikla řemesla. A ševci se začali držet svých kopyt. Poznatky v jednotlivých oborech činnosti se množily a prohlubovaly, stejně jako v životních situacích. Mezopotamská města ovládali a spravovali především chrámoví kněží. Vlastnili spoustu pozemků a zaměstnávali zemědělce, hrnčíře, šperkaře ...

1 Anonym, „Urská standarta“, 2600/2500 př. n. l., rané dynastické období, dva mozaikové panely vytvořené z úlomků mušloviny, červenavých vápenců a lapisu lazuli, zasazených do bitumenu, jež zdobily dvě protilehlé delší stěny dřevěné skříňky; rozměry každého z obou mozaikových panelů jsou 20,3x48,3 cm, naleziště: hrob 779 královského pohřebiště, Ur, uloženo: British Museum, Londýn, Anglie.

Na jedné z delších mozaikových stěn je vyličená historie válečného střetnutí Sumerů s nepřítelem, na druhé hostina uspořádaná zřejmě na oslavu vítězství, obě kratší stěny standarty ztvárňují stejnou technikou mytologické náměty. Nejvýpravnější jsou obě zobrazené části, které zachycují ve třech pásech, jež je třeba číst zdola nahoru, základní dvojtvárnost sumerského veřejného života, válku a mír. Na desce s válečnými událostmi je v dolním pásu zobrazen král se svým podkoním na válečném voze, taženém čtyřspřežím. Je to výjev plný pohybu, jehož iluze je vytvořena podobně jako dnes v kresleném filmu rozčleněním obrazu do postupných fází, které jsou naznačeny pohybem zvířat od kroku přes cval až po trysk; expresivní účín ještě zvyšují kopyta zvířat, jež nemilosrdně tepou a drtí postavy nepřátelských vojáků. Na středním pásu vítězní Sumerové s přilbami na hlavách, oděni v pláštích, eskortují zajatce. Na horním pásu jsou zajatci, spoutaní a skleslí na mysli, předváděni před krále, jenž sestoupil ze svého válečného vozu, zřejmě aby vyřkl ortel nad nebohými poraženými. Na desce zachycující mírový život po vítězné válce jsou na dolním a středním pásu zobrazeni sluhové, kteří přinášejí do paláce vše, čeho je třeba k uspořádání hodovní slavnosti; v horním pásu již král odložil těžký vojenský šat a oděn pouze v pohodlné sukni z ovčí kůže sedí na trůnu a uvolněně, s pohárem v ruce a ve společnosti čestných hostů naslouchá zpěvačce, kterou doprovází harfenista. Urská standarta vypráví také o fyzickém typu Sumerů. Byli robustní, muži měli vyholenou hlavu, čímž se zřetelně odlišovali od Semitů, kteří si potpěli na dlouhé vlasy a kadeřavý vous.

Brali od nich jejich výrobky a rozdělovali je ostatním. Hlavní kněží řídili veškerou činnost a pone-

chávali si velký podíl z výroby. Vynalezli písmo, aby mohli lépe vést správu chrámového hospo-

2 Neznámý sumerský písař, „Účetní uzávěrka“, konec 4. tisíciletí př. n. l., hliněná tabulka, 7x6,2 cm, naleziště: Uruk, Irák, uloženo: Sbirka Společnosti Bernard Quaritch, Londýn, Anglie.

Jedna z nejstarších dochovaných účetních „uzávěrek“ potvrzuje kontrolu dodávek obilí za posledních 37 měsíců. V sumerských hospodářských záznamech trval 1 měsíc 30 dnů. Proto se domníváme, že v tomto případě kontrolovali úředníci dodávky za tři roky.

Mezopotamskou společnost ovládali a spravovali především chrámoví kněží. Vlastnili spoustu pozemků a zaměstnávali zemědělce, hrnčíře, šperkaře ... Brali od nich jejich výrobky a rozdělovali je ostatním. Hlavní kněží řídili veškerou činnost a ponechávali si velký podíl z výroby. Vynalezli písmo, aby mohli lépe vést správu chrámového hospodářství. Sumerové nejprve psali účty, pak teprve modlitby, básně, legendy ...

dářství. Nejprve psali účty, pak teprve modlitby, básně, legendy ...

Tato proměna bývá připisována příchodu lidu, který jsme podle titulatury v historických nápisích mnohem mladších akkadských a babylónských králů nazvali Sumery (obr. 1). Původ Sumerů je nejasný a stejně nejasné zůstává i zařazení jejich jazyka. Největším civilizačním darem, který nám Sumerové odkázali, bylo písmo. Nejstarší texty na hliněných tabulkách byly objeveny na jihu Mezopotámie v městě Uruku a pocházejí z konce 4. tisíciletí př. n. l. (obr. 2–3). Sumerové dospěli od piktografického písma až k písmu částečně fonetickému, přičemž původní obrázky změnili v řetězce klínů. Sumerický Uruk se jako Erech objevuje i v textu *Starého zákona* a jistě to není náhoda (obr. 4). Jiným slavným sumerským městem je Ur (sumersky; akkadsky Uri[m]), který patří k nej-

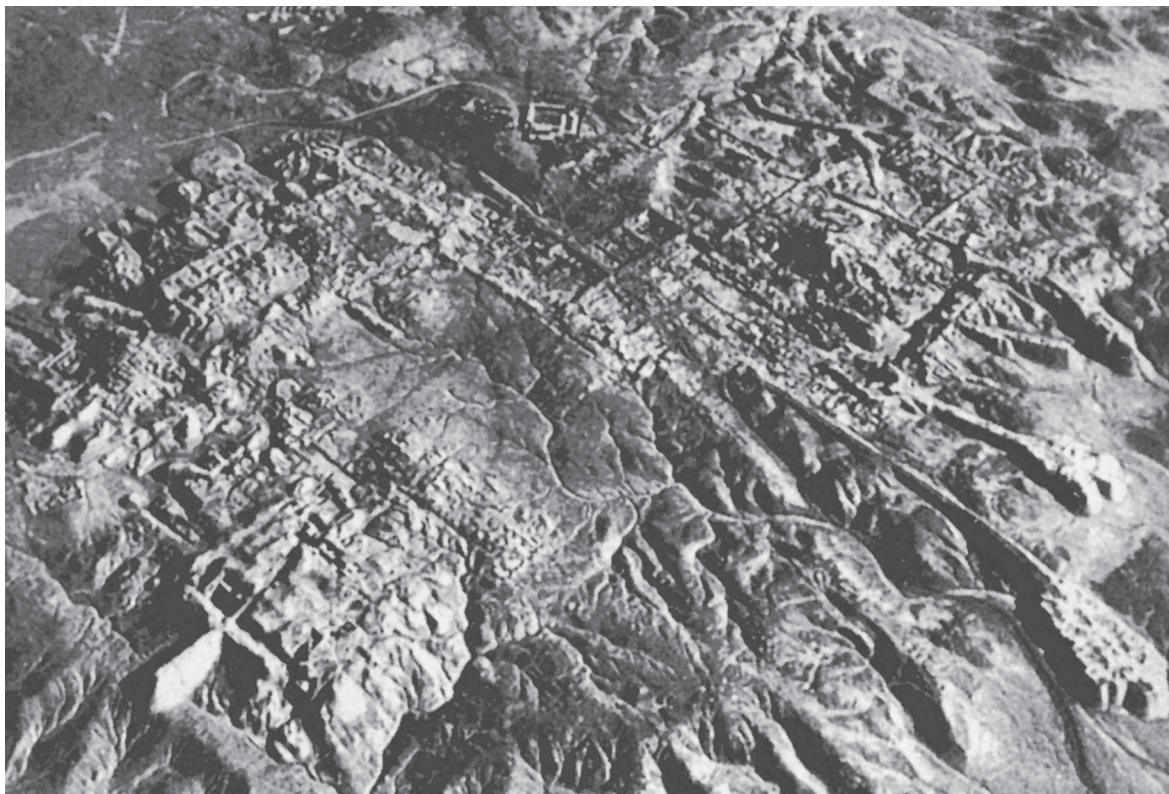

3 Neznámý sumerský písař, „Záznam o rozdělování piva a chlebových placek“, kolem roku 3000 př. n. l., hliněná tabulka, 10x9,5 cm, naleziště: Uruk, Irák, uloženo: Muzeum Předního východu, Berlín, Spolková republika Německo.

Vynález piva patří k řadě zásluh Sumerů a zvláště tohoto jejich odkazu si dnes považuje většina lidstva. Na archaické tabulce je záznam o rozdělování piva a chlebových placek pracovníkům v chrámovém hospodářství boha nebes Ana.

významnějším lokalitám pro poznání prehistorie a historie Mezopotámie i základů civilizace. Ur byl osídlen od doby obejdské kultury v 5. tisíciletí př. n. l. až po 4. století př. n. l. (obr. 5); jak dokládá zejména takzvané královské pohřebiště (bohatě vybavené milodary), význam města zřejmě kulminoval na počátku III. raně dynastického období ve 26.–25. století př. n. l. Uorské pohřebiště vydalo mnohá svědectví o pozemském životě Sumerů, o vysoké kulturní vyspělosti dvorského prostředí i o významném postavení některých žen (obr. 6).

U zrodu písma v Mezopotámii však stáli nepochybně i Semité. Jména jejich písařů objevující se na jinak „sumerských“ archaických hliněných tabulkách a také jména vládců, kteří podle porízených seznamů panovali „před potopou světa“, rozhodně nebyla sumerská. Dějiny sumerských městských států skončily ve 24. století př. n. l. vytvořením akkadské říše, založené králem Sargonem. Legendu o tom, že Sargon byl sice milovaným, ale nepřipustným nemluvnětem, dostal o tisíc let později do vínku i biblický Mojžíš. Jedno nemluvně položili do košíku na Eufratu a druhé na egyptském Nilu. Na konci třetího tisíciletí př. n. l. dochází za 3. dynastie urské ještě jednou

4 Neznámí mistři, „Uruk (akkadsky), Unu(g) (sumersky) – městské jádro“, osídlení od doby obejdské kultury (6000–3500 před n. l.) až po 1. tisíciletí n. l., Uruk, dnešní Tulúl al-Varká (nebo jen Varká), Irák, letecká fotografie archeologických pozůstatků při pohledu z jihu.

Snímek zachycuje tři centrálně položené svatyně města. Vpravo nahoře je okrsek Eanna: pahorek uprostřed, který vrhá silné stíny, je zikkurrat, který původně stavěl zakladatel III. urské dynastie Urnammu kolem roku 2100 př. n. l. a který pak obnovovala většina babylónských králů. Novoasyrský král Sargon II. celý okrsek restauroval koncem 8. století př. n. l. Směrem k levému okraji fotografie se rozprostírá posvátný okrsek z období Seleukovců z posledních století př. n. l. Jihozápadně odtud se zvedá pahorek se starobylým zikkurratem boha Ana, který vznikl již koncem 4. tisíciletí př. n. l. V Uruku údajně počátkem 3. tisíciletí př. n. l. vládl sumerský panovník Gilgameš (*Epos o Gilgamešovi*).

Uruk byl jedním z největších měst rané doby dějinné na Předním východě (jeho ruiny pokrývají plochu šesti kilometrů čtverečních) i jedním z nejmocnějších mezopotamských středisek. Odkryvy v Uruku přispěly zejména k poznání sumerských dějin.

k obnovení sumerské samostatnosti. Tehdy byly také pravděpodobně vytvořeny první písemné záznamy starých sumerských mýtů, které se tradovaly po celá staletí.

Dějiny Předního východu řídily po celé 2. tisíciletí př. n. l. původně nomádské amorejské kmeny. Jejich státotvornost prokázala v Mezopotámii existence starobabylónské říše. Do hry však vstupují i další etnické skupiny – Chetitě z Malé Asie, tajemní Kassité a později též Izraelité a Aramejci. O slovo se hlásí také Asyřané a město Babylón mnohokrát ztrácí svou suverenitu. Ve východním Středomoří se usadili Foiničané, zdatní řemeslníci, stavitelé, mořeplavci a obchodníci, kteří se po-

starali o rozšíření čistě fonetického (slabičného) písma (první abeceda), jež se vyvinulo v druhé polovině 2. tisíciletí př. n. l. u západních Semitů; posléze Řekové přetvořili písmo převzaté už v 9. až 8. století př. n. l. od Foiničanů v písmo důsledně hláskové (vytvořením samostatných znaků pro samohlásky); o století či dvě století později převzali písmo od Řeků Etruskové a od nich zřejmě Římané, čímž vzniklo nejrozšířenější evropské písmo – latinka.

Úrodné pásy v syrsko-palestinské oblasti si rozdělily mezi sebou semitské kmeny, utvářejíce někde lokální knížectví. Přibližně od třináctého století př. n. l. zkomplikovaly situaci ve východ-

5 Anonym, „Žena z Uru“, konec první poloviny 4. tisíciletí př. n. l., pozdně obejdské období, keramika, výška 14 cm, naleziště: Ur v jižní Mezopotámii, dnešní Irák, uloženo: British Museum, Londýn, Anglie.

Plastika ležela v hrobě vedle rukou zemřelého a byla rozlomena do dvou částí. Stopy černé barvy kolem očí a červené barvy na lících ukazují, že plastika byla po vypálení malována, vysoký účes či pokrývka hlavy je tvořena bitumenem. Malé otvory v nose a na bradě byly možná vyplněny vločkami z lapisu lazuli. Hrdé držení těla této štíhlé postavy ukazuje na to, že šlo nejspíše o nějaké ženské božstvo.

Ur (sumersky; akkadsky Uri[m]) patří k nejvýznamnějším lokalitám pro poznání prehistorie a historie Mezopotámie i základů civilizace. Ur byl osídlen od doby obejdské kultury v 5. tisíciletí př. n. l. až po 4. století př. n. l.; jak dokládá zejména takzvané královské pohřebiště (bohaté vybavené milodary), význam města zřejmě kulminoval na počátku III. raně dynastického období ve 26.–25. století př. n. l.

ním Středomoří takzvané Mořské národy, které sem pronikly z Egejské oblasti, pravděpodobně po dlouhém putování suchými kraji Příkaspí a Černomoří. Některé z nich byly snad i Indoevropany, stejně jako Chetitě.

Starý Přední východ se tak stal „kotlem národů, kultur a civilizací“, v němž se v míru i za války svářely nejrůznější vzájemné vlivy. Tento fakt potvrzuje v příhodné zkratce i vyprávění o praotcích ve starozákonní knize *Genesis*. Jak známo, Terachův syn Abram vyšel z Kaldejského Uru. Toto místo nemuselo být zrovna slavným sumerským městem Ur, ale leželo jistě v Mezopotámii. Abram, který žil pravděpodobně v 18. století př. n. l., mohl tedy poznat doznívající ozvěny sumerské kultury a znal Babylónii. Jeho putování podél Eufratu a přes Charrán vedlo do Kanaánu (východního Středomoří) a skončilo v Egyptě. Potom se Abram vrací přes Palestinu a nepřímou účastí válek mezi Babylónií a Elamem (Persií). Teprve když uviděl skoro celý tehdejší kulturní svět Úrodného půlměsíce a utvrdil se ve víře v jediného Boha, došlo k uzavření smlouvy s Hospodinem. Patriarcha na konci svého života (teď již jako Abraham) kupuje od Chetitů Makpelskou jeskyni, aby měl hrob pro zemřelou Sárú i pro sebe. Tak je dokončena jeho dlouhá a podivuhodná cesta k nové víře, která by nikdy nevznikla bez překonání mnohobohství a bez poznání tradice hlavních starověkých kultur Předního východu.

6 Anonym, „Zlatá čelenka“, po roce 2600 př. n. l., mladší fáze raně dynastického období, diadém, složený z lístků a květů, jemně vytepaných ze zlatého plechu, naleziště: komorový hrob 800 na královském pohřebišti, Ur v jižní Mezopotámii, dnešní Irák, uloženo: British Museum, Londýn, Anglie.

V hrobě 800 byla pohřbena s královskou nádherou a okázalostí žena, jejíž jméno Šub-ad (podle novějšího přepisu Pú-abi) bylo uvedeno na pečetním válečku u jejího nadloktí. Na hlavě měla vsazenu zlatou čelenku a krášlily ji další osobní šperky vynikající umělecké úrovně: dva páry náušnic, náhrdelníky zhotovené ze zlata a barevných kamenů, zlaté náramky a zlaté prsteny. Na dosah ruky měla zlatou pudřenku v podobě mušle a malou schránku s různobarevnými líčidly. A protože tento hrob jako jeden z mála na královském pohřebišti unikl „návštěvě“ lupičů, obsahoval i další milodary v celkovém počtu asi 270 kusů: zlaté poháry, vázy a misky, zlaté a stříbrné plastiky lvů a pozůstatky skvostných hudebních nástrojů, zejména lyr.

Urské pohřebiště vydalo mnohá svědectví o pozemském životě Sumerů, o vysoké kulturní vyspělosti dvorského prostředí i o významném postavení některých žen. Vypovědělo také mnohé o tom, čeho bylo konečným důsledkem, o filozofii posmrtného života. Obřady, zvláště v královských hrobech, byly velmi složité, o čemž mimo jiné svědčily lidské oběti, které v počtu od tří až do osmdesáti doprovázely zemřelé vládcy do posmrtného života. V pohřební komoře královny Pú-abi u královniných már ležely dvě ženy oděné v slavnostním rouchu, v přilehlých komorách byli další lidé, deset žen ve dvou řadách, harfeník s prstními články spočívajícími na ztrouchnivělých strunách harfy, pět vojáků s přílbami, dva vozkové ve zbycích povozu ...

Sexualita, erotika a láska v reálném životě

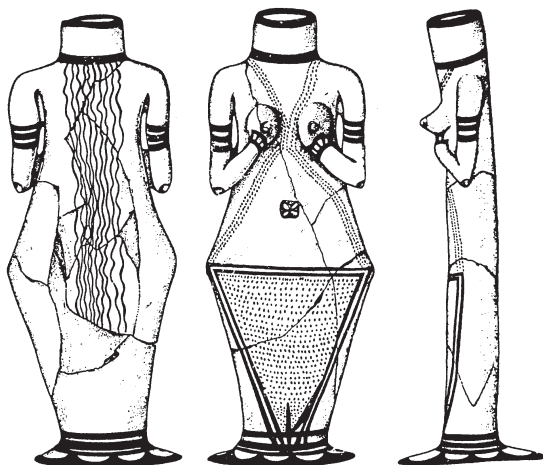
Lidé, kteří obývali ve starověku různé krajiny Předního východu, neznali ve vztahu mezi mužem a ženou žádný abstraktní pojem mravnosti. Z mytických příběhů bychom dokonce mohli usuzovat, že v časech, kdy se bozi ještě chovali jako lidé (antropomorfismus), převládaly mravy volné a nespoutané, jež se však postupně kultivovaly. Tyto sumerské a akkadské literární skladby, zejména v částech líčících namlouvání a svádění nedospělých a dospělých božských párů (Enlil a Ninlil, Enki a Ninchursanga aj.), patrně ustavují a zároveň zrcadlí normy mezilidských vztahů, sexuálního a erotického chování.

Bůh Enlil (sumersky „pán vítr“; akkadsky rovněž Enlil nebo Ellil), jenž později stanul na čelném místě sumersko-akkadského panteonu, sváděl jako chlapec na loďce mladičkou Ninlilu. Podle některých sumerských mýtů je Enlil pokládán za organizátora světa a stvořitele člověka, v jiných jsou vylíčeny jeho sexuální a erotické vztahy k bohyním Ninlil a Sud. Po milování s mladičkou bohyní Ninlil, která právě dospěla, se Enlil stal nečistým, a byl proto vyhnán shromážděním bohů ze svého města Nippuru. Ninlil, která již nosila v lůně Enlilova syna Suěna, se vydala za ním. Enlil, zřejmě v obavách před dalším znečištěním a hněvem bohů, se jí snažil vyhnout. Teprve když se dověděl, že je těhotná, miloval se s ní znovu a zplodil boha Nergala; situace se posléze dvakrát opakovala a Ninlila porodila bohy Ninazua a Enbilulua. S bohyní Sud se Enlil oženil a zplodil s ní dceru Nisabu-Ašnan, bohyni písarství a personifikaci obilí.

Enki (sumersky „pán země“; akkadsky Ea, „živoucí“) byl v sumersko-akkadské mytologii bohem

moudrosti a magie, vládcem podzemního sladkovodního oceánu Abzu, dárce hojnosti vod i bohem plodnosti. Jeho sexuální život a vše, co z něj povstalo, zachycuje zejména sumerský mýtus Enki a Ninchursanga – bývá interpretován jako příběh o nastolení zákazu incestu, vzniku exogamie a vytvoření podmínek pro rozvoj lidské společnosti a civilizace. Líčení začíná na „panenském a čistém“ ostrově Dilmunu před vznikem civilizace. Ze spojení Enkiho a Ninsikilly (střídavě je nazývána Nintu, Damgalnunna, Ninchursanga), jeho dcery a zároveň manželky, se zrodila bohyně Ninsar, s ní zplodil Enki bohyni Ninkurru, s kterou pak zplodil bohyni Uttu. Tehdy zasáhla bohyně Nintu a varovala Uttu před Enkiho sexuální nenasytostí. Enkimu se podařilo k Uttu dostat v přestrojení za zahradníka. Ninchursanga však zabránila Uttu v početí a z Enkiho sémě vyrostlo osm rostlin. Když Enki rostliny spatřil, snědl je a onemocněl. Ninchursanga ho proklela a skryla se před ním. Na Enlilovu žádost a pod příslibem odměny se vydala Ninchursangu hledat liška. Přivedla ji k nemocnému Enkimu, jemuž Ninchursanga porodila osm bohů, kteří vyléčili jeho osm nemocí.

Jakýmsi vzorem či modelem dívky, milenkou i zkušené ženy byla bohyně Inanna (semitská Ištar); jejími archetypy v prehistorických zemědělských kulturách byly zřejmě bohyně lásky a plodnosti, které byly zpodobovány s obnaženými nadry (obr. 5, 7, 8). Inanna často střídala a opouštěla své partnery, ale dokázala se mstít celé zemi, když byla ve spánku zneuctěna zahradníkem Šukalletudou (v básni Inanna a Šukalletuda). Ostatně v *Eposu o Gilgamešovi* vyčítá urucký král Gilgameš babylónské Ištaře, že měla mnoho mi-

7 Anonym, „Nádoba v podobě ženy“, 6.–5. tisíciletí př. n. l., halafská kultura, keramická nádoba, výška 15 cm, naleziště: Jarimtepe, Irák, uloženo: Irácké muzeum, Bagdád, Irák.

Tato antropomorfní nádoba v prostředí vyspělé zemědělské kultury snad představuje Bohyni Matku-Zemi a je možná jedním z archetypů pozdějších bohyní lásky a plodnosti, které byly často rovněž zpodobovány s obnaženými ňadry, jež si podpirají vlastníma rukama.

lenců a všechny nakonec opustila. V témže eposu byl divoch Enkidu „polidštěn“ opakovaným milováním s uruckou prostitutkou.

Tato a mnohé další zmínky v sumersko-akkadských mýtech dokládají, že i na Předním východě byla prostituce běžným jevem. Kromě profánní prostituce, tedy poskytování pohlavního styku za odměnu, zde byla neobyčejně rozšířena posvátná (kultovní) prostituce. Obě formy jsou transkulturální a mají hluboké, pravěké a starověké kořeny. Posvátné milování bylo praktikováno ve většině starých loveckých a zemědělských kultur a civilizací a pohlavní akt spojený s rituálem zde sloužil k udržování a znovuoobnovování plodnosti a k uchování božského řádu světa. Tak tomu bylo i na Předním východě: v sumerském mýtu *Enki a řád světa* patřila posvátná prostituce k božskému „řádu světa“ a objevuje se v seznamu civilizačních pojmů (sumersky *me*), jimiž bůh Enki obdaroval v opilosti bohyni Inannu. V chrámových komplexech starověkých mezopotamských měst (Babylón, Kiš, Nippur, Sippar aj.) existovaly uzavřené domy s příbytky žen provozujících chrámovou prostituci. Kultovní zdůvodnění pohlavního styku s kněžimi, králem a dalšími muži není zatím zcela jasné a zdá se, že podobné soulože v sakralizovaných prostorách (akkadsky *gagúm*) měly zřejmě

8 Anonym, „Bohyně plodnosti“, kolem roku 2700 př. n. l., raně dynastická doba II v Sumeru, reliéf na zlomku nádoby, alabastr, výška 12 cm, naleziště: Tello (sumerské město Lagaš), Irák, uloženo: Irácké muzeum, Bagdád, Irák.

Sumerská bohyně plodnosti Inanna je zobrazena s dlouhými copy, na trůně. Výrazné jsou zachyceny symboly plodnosti: obilné klasy a lůžko ve výzdobě tiáry, šest falů vyrůstajících bohyni z ramenou a větev s hroznem zralých datlí v ruce.

rituální charakter. Posvátné prostitutky (hieroduly) tvořily skupinu poměrně vysoce postavených kněžek (sumersky *lukur*; akkadsky *nadítu*), které byly chráněny zvláštními právními předpisy. Za vlády babylónského krále Chammurapiho mohly například jako jediné ženy ve společnosti volně nakládat se svým majetkem, uzavírat smlouvy a obchodovat. Hieroduly pocházely z královských rodin nebo z rodin příslušníků dvorské družiny a vyšších úředníků. Posvátná prostituce byla součástí náboženských svátků a slavností, především v čase podzimní a jarní rovnodennosti. Hlavním smyslem slavností, které provázely zčásti i orgie konané na počest bohyně plodnosti Inanny, bylo udržování a znovuoobnovování plodnosti.

Obřad posvátného sňatku souvisel se zikkuratem – s chrámovou věží, na jejímž vrcholu stál chrám (akkadsky *zikkurratu*, *sikkurratu*, podstatné jméno odvozené od akkadského slovesa *zaká-*

ru, „vyčnít, tyčit se“). Zikkurraty se stavěly od sumerských dob na přelomu 4. a 3. tisíciletí př. n. l. až zhruba do roku 500 př. n. l. a byly v mezopotamských (i elamských) městech hlavní hmotnou i duchovní dominantou, neboť byly obvykle zasvěceny městskému bohu, od něhož se očekávalo, že zajistí obyvatelům štěstí a prosperitu v pozemském i posmrtném životě. Byly proto i častým tématem oslavných skladeb:

Eunir vysoký spojuje nebe se zemí,
Je základem nebe a země, nejsvětějším místem Eridu.
Svatyně Abzu na jeho vrcholku září.
Dům a chrám – místo, kde jídlo čisté přijímáme,
kde vodu čistou ze stružky pijeme.
Svatyně Abzu, tvé místo je vznešené,
zde boha Slunce zdravíme.
Na tvém zikkurratu chrám nebes se dotýká,
v jídelně nejsvětější hostinu Enkimu strojíme.

Sjöberg, Ake (1969): *The Collection of the Sumerian Temple Hymns*. (Texts from Cuneiform Sources, Vol. III). New York: J. J. Augustin Publisher, s. 17–18.

Vyvýšené chrámy mělo ve 3. tisíciletí př. n. l. každé větší sumerské město. V Eridu uctívali Enkiho, v Nippuru Enlila s Ninlilou, v Uruku Ana s Inannou, v Kiši Ninchursangu, v Larse Utua. Nejslavnější a největší sumerský stupňovitý chrám stál v Uru. Byl zasvěcen králem Urnammuem (2111–2094 př. n. l.) bohu Měsíce Nannarovi. První sumerské vládcy chodili do chrámů a spolu s ostatními kněžími (bez výsadního postavení) se účastnili hromadných kultovních obřadů. Vládce byl pouze veleknězem. Na sklonku 3. tisíciletí př. n. l. se králové v Uru prohlásili za boží nástupce na zemi, stali se sami bohy. Stupňovité chrámy s nepřístupnou svatyní na vrcholu chránily před zrakem nepovolaných především tajemný rituál „posvátného sňatku“. Tento obřad měl krajinně zajistit plodnost a úrodu v následujícím vegetačním období. Opakoval se proto každým rokem koncem března nebo počátkem dubna (časově tedy spadl přibližně do období křesťanských velikonoce). Panovník nejprve omyl „nevěstu“, vybranou kněžku bohyně lásky Inanny:

Dívku vonící myrhou a cypřišem ozdobenou,
na lůžku s ratolestmi a s ovčím rounem
za ženu pojmu, ulehnu s ní.
Na místě nepřístupném, v chrámu vyvýšeném,
na zikkurratu budeme se milovat.

Sefati, Yitschak (1998): *Love Songs in Sumerian Literature*. Ramat Gan: Bar-Ilan University Press, s. 287–299.

Rituální milování sledovali podle sumerských a babylónských představ sami bozi, kteří prý kdysi dávno lidem poručili kopat kanály, vršit hráze a také stavět svatyně na zděných terasách.

Kromě kultovní prostituce existovala v Mezopotámii i prostituce profánní, provozovaná šenkýřkami a dalšími ženami v hospodách. I zde však šlo o činnost často zdůvodňovanou oslavami bohyně plodnosti Inanny a bohyně piva Ninkasy, které provázely bujaré pijácké písně. Profánní a kultovní prostituce je doložena i v Kanaánu v souvislosti s oslavami bohyně úrody a pohlavního života Astarte u Foiničanů a Pelištejců (Iz 23, 15–16; Na 3, 4–6 o asyrském městě Ninive).

Na dvorech asyrských králů existovaly od 15. století př. n. l. i harémy, jejichž vnitřní život upravovaly zvláštní zákony. V mezopotamských civilizacích byl harém sídlem královny matky, královny manželky a královských konkubín, které byly často dcerami spřátelených nebo vazalských vládců. Vnitřní život v harému osvětluje sbírka ediktů z doby vlády asyrského krále Tiglatpileasa I. (1114–1076 př. n. l.), která stanovuje pravidla pro královský dvůr a harém. Sbírkou obsahuje třiatřet ediktů ze 14.–12. století př. n. l., z nichž nejstarší pochází z doby vlády Aššur-uballita I. (1365–1330 př. n. l.). Smyslem většiny ediktů je chránit osobu krále před všemi kontakty, které byly považovány za rituálně nečisté. K panovníkovi se nesměla přiblížit žádná osoba bez svolení správce paláce, který se musel řídit stanovenými pravidly: například nesměl dopustit, aby se ke králi přiblížila konkubína v době menstruace. Chování konkubín se řídilo ještě mnoha dalšími pravidly, která měla především zabránit hádkám a sporům. Například: „Každá z žen v harému přebývá ve vlastní místnosti. Její šat musí být čistý a vlasy učesané. Do cel žen, jídelen a koupelen vstupují jako sluhové (jenom) eunuši, jiní muži je přijímají ve zvláštních ložnicích. Kdo v harému nevěstku zra-

ni tak, že nemůže souložit, potrestán bude ranami holi. Nevěstka (charimtu) nesmí vycházet z paláce. Tvář si může zahalit závojem, jenom když opustí harém s mužem, který ji odvede za účelem sňatku. Tehdy ji propustí na svobodu. Děti zemřelé nevěstky dědí stejný díl majetku jako její bratři.“ Eunuchů, kteří měli přístup do harému, směli s konkubínami mluvit jen v přítomnosti správce paláce a pouze ze vzdálenosti sedmi kroků. Nežádoucí styk konkubíny byl trestán zbičováním vinice i jejího společníka. Konkubínám bylo také zakázáno, aby dávaly svým služebným dary ze zlata, stříbra nebo drahých kamenů. Svě služebnice mohly potrestat jen se svolením krále a nesměly naříditi jejich usmrcení. Postavení královny manželky a matky bylo svobodnější. Obě měly své vlastní rozsáhlé domácnosti a samy spravovaly někdy značně veliký pozemkový majetek. Pokud jde o majetkové poměry, nestrádaly asi ani konkubíny: dokumenty z novoasyrského období zaznamenávají transakce, podle nichž některé z konkubín kupovaly například domy a otroky za vysoké částky stříbra. Vyržování harému bylo výsadou panovníka a ani vysoce postavení a bohatí lidé harémy neměli. V palácových prostorách s harémy a prostitutkami byly nalezeny také předměty (pečetítka, sošky) s erotickou tematikou.

S provozem harému, ale nejen s tím souvisela existence eunuchů (Browe 1936, Seedorf 1996). V Asýrii i Babylónii měli totiž kastrování muži významné postavení na královském dvoře i v kultu. Na dvoře babylónského panovníka Chammurapiho byli eunuši osobními služebníky krále. Mohli adoptovat děti a dva paragrafy (§ 192 a § 193) Chammurapiho zákoníku (Klíma 1979) upravují práva a povinnosti dítěte, které adoptoval eunuch. V asyrské říši (rovněž v Číně nebo v antickém Římě) zastávali eunuši významné funkce v administrativě, dokonce i funkce guvernérů. Úředník s titulem *ša réši* („hlavní eunuch“) patřil k šesti nejvýznamnějším úředníkům centrální vlády. Na asyrských reliéfech se liší eunuši od ostatních hodnostářů svou bezvousou tváří a obtloustlou postavou. V kultu působili jako zpěváci, hudebníci nebo prostitutky; prostituce byla spojena především s kultem bohyně Ištar (Inanny). Krásný eunuch vystupuje v mýtu o sestupu bohyně Ištar do podsvětí: svým zjevem obměkčil srdce vládkyně podsvětí a ona zajatou bohyni propustila.

Společenský status eunuchů byl však považován za ponižující a v asyrském právu patřila kastrace k nejkrutějším trestům. Opovržení a moc, tato dvojakost jejich postavení, byla nepochybně psychickou zátěží, která u některých z nich přerostla do nezřízené touhy vládnout a ovládat. Ne vždy proto vycházel kalkul, že lidé, kteří nejsou vázáni rodinnými svazky, budou věrně a oddaně sloužit pouze svému panovníkovi: například na dvoře achaimenovských králů, kde eunuši dosahovali i nejvyšších státních funkcí, vedly jejich moc a intriky často k vraždě panovníka nebo právoplatného dědice trůnu.

Ve starozákonních představách byla proto Mezopotámie „zemí smilstva“ a „velikou nevěstkou“, kterou Bůh spravedlivě potrestal úplnou zkázou (srov. novoasyrský Zj 17–18). Podle *Starého zákona* (Gn 19) byla hříšná města v údolí Jordánu poblíž Mrtvého moře – Sodoma (hebrejsky Sedóm), Gomora a další – zničena zemětřesením a ohnivým deštěm za hříchy svých obyvatel. V Sodomě zůstal ušetřen jediný spravedlivý v městě hříšníků – Abrahamův příbuzný Lot s rodinou – až na Lotovu ženu; ta se přes zákaz andělů vyvádějících je z nebezpečí ohlédla a proměnila se v solný sloup. V pozdější tradici jsou Sodoma a Gomora často uváděny jako příklad trestu za bezbožnost, prostopášnost, smilstvo a jiné neřesti.

Nicméně projevy erotického chování (polibky, hlazení a soulož) patřily na Předním východě dokonce mezi „božské moci“ (sumersky *me*) tvořící „řád světa“. Pohlavní orgány muže a ženy – penis erectus a vulva – označovaly v klínovém písmu jako determinativy odlišné rody vlastních jmen. Předehra před pohlavním spojením (koupání, vonění a strojení „nevěsty“) byla v některých chrámových obřadech (například při posvátném sňatku) významnou součástí kultovního života. Pečetítka, sošky a vzácněji i reliéfy s erotickými scénami objímajících se a souložících párů byly objeveny nejen v obytných domech, ale převážně v chrámových komplexech ve městech Uru, Nippuru, Aššuru, Ninive a dalších. Patří sem i reliéfy a plastiky „nahých bohyň“ v jednoznačných autoerotických pozicích a scény s pedofilními, homosexuálními a pederastickými motivy.

Základním projevem erotického chování byl polibek (sumersky *ne-su-ub*; akkadsky *našáqu*) na „malé, nezkušené“ nebo naopak na „zralé a plné“

rtý, jenž předcházela hlazení a pohlavnímu spojení. Ženský klín i penis byly „čistými, sladkými a medovými“ částmi těla, dokonce „zdobenými polodrahokamy“ (například v mýtu o sestupu Inanny do podsvětí). Z hlediska mezopotamské kosmogonie je zajímavé, že erotické jednání bohů i lidí bylo možné jenom v pozemské sféře, a nikoli na nebi. Takzvaná erotická omina (věštění) dokládají i polibky na pohlavní orgány, stehna, lýtka a chodidla a také onanii. K dokladům sexuálního chování náleží i mezopotamská „milostná kouzla“, která sloužila k posílení mužské potence a k odstranění frigidity žen pomocí afrodiziak (nápoje, masti, potírání olejem), a různé erotické pomůcky („kameny lásky“, umělé faly). Současně takových „kouzel“, která prováděli léčitelé, byla i zařikávání s vulgárními pornografickými obraty. Erotický poměr mezi mužem a ženou označovala v biblických textech *Starého zákona* celá řada výrazů, doklady o sexuálním milování jsou však poměrně vzácné (Př 5, 19; 7, 18), stejně jako doklady o sexuálním chování („žádost“ 1 Kr 9, 19; 2 Pa 8, 6) a nezávazné lásce (Oz 8, 9; Ez 23, 5; Jr 4, 30). Láska byla podstatnou charakteristikou osobnosti Boha, který často vystupuje a jedná jako muž dvořící se alegorické dívce nebo nevěště. Chválu milované a milostnou touhu obsahuje *Píseň písni*, jedna z nejkrásnějších skladeb milostné poezie starého Předního východu i světa.

Základem společnosti ve staré Mezopotámii byla rodina; úzké i širší příbuzenské vztahy měly zásadní ekonomický význam, posílený ještě tradiční orientální soudržností, přesahující rámec běžné nezbytné solidarity. To je pojetí, jež v tomto regionu přetrvává dodnes. Ve 3. tisíciletí př. n. l. zaznamenáváme přežívání větších, původně snad ještě klanových společenství ve „velkorodinách“ (sumersky *im-ri-a*, akkadsky *kimtu*), řízených při soužití více generací staršími muži. Takové uzavřené velkorodiny byly výhodné, protože kolektivně vlastnily půdu a možná i jiné výrobní prostředky a nástroje (například pluhy a potahy). V období sumerských městských států se mohly prostřednictvím svých „vůdců“ obracet i na příslušné úředníky (sumersky *nu-banda*) v chrámových hospodářstvích, kteří jim poskytovali pracovní síly a prostředky v obdobích nárazových prací (stříh ovcí a koz, sklizeň, orba, údržba umělých závlah apod.). Na druhé straně paláce a chrá-

my vymáhaly od velkorodin naturální dávky a odvody (jakési „desátky“), například za připojení polí k důmyslné vodohospodářské soustavě zdrží, stavidel a přírodních kanálů.

Samostatné (nukleární) velkorodiny odvozovaly svůj původ od společného předka; jejich rozvětvený genealogický strom však nebyl uzavřen příchodu dívek a chlapců z jiných „rodů“.

Konkrétní příbuzenské vztahy v přímé linii však známe jen povrchně ze záznamů o naturální mzdě a redistribuci textilií (plátno, vlněné tkaniny, ovčí rouno), obilí a jiných potravin, včetně piva. Údaje o linii „děd – otec – syn“ se dochovaly vzácně v seznamech pracovníků, zaměstnaných při kolektivních pracích celé „občiny“, řízených opět palácovými a chrámovými správci. Matky žijící v rodinách byly od pracovních povinností osvobozeny, vdovy se sirotky musely naopak pracovat (hlavně v textilních dílnách a ručních mlýnících), aby zajistily obživu sobě i svým potomkům. Další důležitý zdroj informací o přímém příbuzenství nalezneme v klínopisných legendách pečetiček a na kolofonech (závěrečná poznámka písaře na konci tabulky s údaji o obsahu, způsobu pořízení, o osobách aj.) tabulek. Vyplývá z nich, že řada povolání přecházela v rodinách z otce na syna (písaři, obchodníci, kněží, vybraná řemesla). Jedinou možnost, jak podobné údaje můžeme vůbec získat, představují obtížné a zdlouhavé prosopografické výzkumy, které jsou zatím v klínopisném bádání vzácné, málokdo má totiž i při elektronické digitalizaci textů tolik trpělivosti, aby se jim věnoval. Výsledky jsou ovšem někdy zajímavé. Například ve městě Šuruppaku, kde vedle sebe žily sumerské i semitské rodiny, máme nejstarší doklady o protekci a korupci.)

Zakládání nových, vzájemně propojených rodin mělo ve 2. a 1. tisíciletí př. n. l. za úkol zabránit neblahým důsledkům dědického práva, vedoucím k drobení majetku, poněvadž každý dospělý syn měl nárok na otcovský podíl. Po sňatku bylo totiž možné půdu a další nemovitosti převádět nebo prodávat pouze v rámci rodiny.

I když se v jednom z „reformních“ opatření lagašského krále Irikaginy (Uruiniminy, Urukaginy; 2351–2342 př. n. l.) tvrdí, že „za zlořádu dříve měla žena dva muže“, nemůžeme mnoho mužství (polyandrii) v žádném případě považovat za obecně rozšířenou. Typická mezopotamská rodina

byla patriarchální a monogamní, a to i na vladařských dvorech, kde například u Asyřanů existovaly od poloviny 2. tisíciletí př. n. l. harémy. Harémové konkubíny sice měly ochranu a požívaly celé řady výsad, nikdy však na postavení být „vedlejší manželky“ nedosáhly.

Po otci měl v rodině velký vliv nejstarší syn, uplatňoval ho zvláště vůči svým sestřím. V sumerské epické básni o tažení uruckého pána Bilgameše (Gilgameše) do Libanonu (?) proti strážci cedrového lesa nabízí Bilgames démonickému Chuvavovi ještě před jeho zabitím na usmířenou za ženy obě své sestry, z nichž ta mladší měla zřejmě „tlusté pozadí“ a již v rodině říkali něžně „Fíček“ (*Peštur*). Nabídka se asi netýkala sňatku, ale opět pouze možné přítomnosti cizích milenek v Chuvavově domácnosti.

Velkým zdrojem poučení o sumerské a akkadské rodině jsou též stvořitelské mýty a seznamy bohů. Polyteistický panteon s velkým počtem božstev měl i své genealogické stromy s kmeny a větvemi, v nichž starší bozi rozhodovali o mladších a rodiče (otec) o potomcích, včetně přidělení určité sféry moci v kosmologických sférách nebes, vzduchu, země, vodstev a podsvětí.

V navazování známostí mezi chlapci a děvčaty panovala volnost. Skupiny mladých ve městech a zřejmě i ve vesnických komunitách (o nichž nic nevíme) se scházely v zahradách, na březích řek i ve stinných vinicích; namlouvání provázely zpěvy a tance i oblíbené míčové hry ve dvojicích a ve čtveřicích, dále i krocketové odbíjení dřevěných koulí. Mladí tedy trávili volný čas podobně jako jejich následovníci v podstatě dodnes. Na nezávazné seznamování navazovala známost, o jejíž přípustnosti i perspektivě rozhodovali rodiče, a je jisté, že při tom hrály velkou roli spekulace o majetku (věnu budoucích nevěst a obvěnění ženichů). Smlouvy na hliněných tabulkách se zmiňují o věnu nevěsty, které rozhodně netvořila jenom běžná výbava. Ženich přinášel do manželství pro tchána a tchyni „obvěnění“ – peníze, ovce, kozy a často i nemovitosti.

Sňatku předcházela již ve 2. tisíciletí př. n. l. svatební smlouva (sumersky *níg-lá*, *níg-kéš*; akkadsky *riksu*), uzavřená písemně před svědky a deklarovaná symbolicky paličkou. Například zákony z města Ešnunny chránily jen smluvně uzavřenou svatbu: „*Jestliže se někdo ožení s dcerou někoho bez*

dožádání jejího otce nebo matky a nepřichystá jejímu otci nebo matce hostinu a neuzavře svatební smlouvu, i kdyby nevěsta bydlela celý rok v jeho domě, nestane se jeho manželkou.“ Dary otci nevěsty musely být vráceny, jestliže se sňatek později neuskutečnil, což platilo samozřejmě i o nevěstině věnu.

O svatebních obřadech víme jenom málo, a nadto především ze specifických kultovních textů o takzvaném „posvátném sňatku“ (řecky *hieros gamos*). Chlapec se loučí s mládenci, nevěsta s dívkami. Následuje omývání nevěsty, oblékání a parfémování, zakončené začepením. Manželství je potom dokončeno prohlášením ženicha před nevěstou: „*Isi moje žena!*“ a nahrazením čepce závojem, který byl znakem vdané ženy. Ve starém sumerském městě Lagaši se ve 24. století př. n. l. vybíral za svatbu (stejně jako za pohřeb) poplatek, což ukazuje patrně na přítomnost jakýchsi komisařů (*maškim*) s nejasným posláním svědků a kontrolorů. Později byl tento „zlořád“ ale odstraněn.

Po sňatku odcházela nevěsta do připravené ložnice v domě svého manžela, kde mladí manželé založili rodinu s vlastní domácností. Podle sumerských zákonů z konce 3. tisíciletí př. n. l. i později za panování babylónského krále Chamurapiho měl muž o ženu pečovat a starat se o ni i v nemoci (obr. 9). Hlavním smyslem rodiny bylo plození potomků, především mužských. Jestliže ženich zjistil, že je jeho manželka neplodná nebo trvale nemocná, mohl si přivést do domácnosti druhou ženu nebo konkubínu, třeba i otrokyni. Ta měla potom stejná práva jako první žena, o kterou se muž musel postarat, včetně ubytování, ošacení a výživy.

Ze svatebních smluv známe ojediněle i sňatky mezi nedospělými, po nichž nevěsta zůstávala až do doby pohlavní zralosti u svých rodičů, jimž ženich poskytoval výživné. Mezi rodinami ženicha a nevěsty platil princip solidarity v případě chudoby a dlouhodobé nemoci. Když v rodině nevěsty nebyl žádný syn, měl ženich v domácnosti tchána právo na dědický podíl z jeho majetku, podmíněný péčí o tchyni a švagrové.

Rozvod byl pro muže poměrně snadný – prohlášením před svědky: „*(Již) nejsi moje žena!*“ Častý však nebyl, neboť takto „zapuzená“ žena měla nárok nejen na vrácení věna, ale i na další odstup-

9 Anonym, „Chammurapiho zákoník“, 18. století př. n. l., stéla (detail horní části), čedič, výška (celé stély) 225 cm, naleziště: Súzy (kam se dostala z Babylónu jako válečná kořist), uloženo: Musée du Louvre, Paříž, Francie.

Scéna zobrazuje starobabylónského krále Chammurapiho (1792–1750 př. n. l.), který se modlí k bohu slunce a spravedlnosti Šamašovi, jenž mu diktuje proslulý zákoník. Zákoník obsahuje rovněž jedny z nejstarších zákonných úprav vztahů mezi mužem a ženou, které navazují na nejranější známé zákony rodinného a občanského práva vytvořené Sumery koncem 3. tisíciletí př. n. l.

né. O poměrech uvnitř rodin jsme informováni nedostatečně. Přesto je zřejmé, že otec rodiny mohl ženu i děti tělesně trestat a zastavovat je jako rukojmí věřitelům. Rodina byla podle soudních záznamů odpovědná za trestné činy otce. Otcova pravomoc byla sice veliká, ale nikoliv neomezená. Tak například vydědění syna a jeho vyhnání z otcovy domácnosti muselo předcházet stejně jako dnes doložené porušení materiálních podmínek a morálních pravidel soužití.

Snahu rodinného práva o udržení majetku domácností dobře dokládá ochrana vdov a siroteků i levirát, uplatňovaný důsledně u Chetitů a ve starém Izraeli. Vdova se po manželově smrti – pokud neodešla – musela provdat za tchána, švag-

ra, nebo dokonce za manželova synovce. Sexuální prohřešky v rodině byly velmi přísně trestány. Při prokázaném cizoložství byli oba provinilci usmrceni, při podezření z nevěry musela svou nevinu dokazovat žena. Homosexualitu trestali Asyřané kastrací. Chetitové zakazovali sňatky mezi příbuznými v první linii (incest) a hrdelní trest následoval po prokázané sodomii či jiném nepřírodném „smilstvu“ i v Izraeli.

Starobabylónský král Chammurapi (1792–1750 př. n. l.) věnoval ve své slavné sbírce zákonů nevěře a znásilnění dokonce několik podrobných „paragrafů“ (obr. 9):

„Jestliže něčí manželka byla dopadena, když souložila s jiným mužem, sváží je oba a hodí do vody; jestliže pán manželky nechá svou manželku na živu, také král nechá na živu svého služebníka.“ (§ 129: Manžel mohl tedy zabránit dvojitému trestu smrti za cenu omilostnění cizoložníka.)

„Jestliže někdo zacpal ústa něčí manželce, jež dosud nepoznala muže a bydlela v domě svého otce, a pronikl do jejího klína, a dopadli jej, tento člověk bude potrestán smrtí. Tato žena bude bez viny.“ (§ 130: Znásilnění nezletilé manželky.)

„Jestliže něčí manželku nařkl její manžel, avšak ona nebyla dopadena, když spala s jiným mužem, odpřísáhne (tato žena) při bohu a vrátí se do svého domu.“ (§ 131: Přísaha obviněné ruší křivé nařčení z cizoložství vlastním manželem a zajišťuje tak její beztrestnost.)

„Jestliže na něčí manželku bylo ukázáno prstem kvůli jinému muži, ona však nebyla s jiným mužem přistižena, když u něj spala, ponoří se kvůli svému muži do řeky.“ (§ 132: Obvinění z cizoložství jiným člověkem než manželem musela obviněná i bez přistižení in flagranti dokazovat říčním ordálem, který obvykle nepřezila.)

Neplodnost v rodině nahrazovala často adopce synů bez ohledu na jejich sociální postavení. Tak bylo například i pro dospělého otroka možné získat plnoprávnost náhradou za péči o adoptivní rodiče, takže za většinou adopcí stály zřejmé ekonomické důvody (další pracovní síla v domácnosti). Známe i spekulativní falešné adopce, při nichž byl při prodeji půdy do rodiny adoptován kupec, a tak vlastně nedošlo k převodu majetku.

I ve staré Mezopotámii platil příkaz starozákonního Desatera o úctě dětí vůči rodičům, jehož nedodržování (fyzické násilí, pomluvy) mohlo být

důvodem k vydělení a tvrdým fyzickým trestům.

Rodina byla zpravidla hospodářsky soběstačným společenstvím, v němž se musel každý člen domácnosti podílet na obživě. Stinnou stránkou takové povinnosti byl vysoký podíl dětské práce na polích i v řemeslnických dílnách. Možnost vzdělání ve školách (v „domech tabulek“) měla jenom mizivá část chlapců z výše postavených, většinou písařských, kněžských nebo úřednických rodin. V 1. tisíciletí př. n. l. tak postupně po dobu několika generací vznikaly prosperující obchodní a finanční „rodinné firmy“, v nichž synové nastupovali na výnosná místa svých otců.

Ve starém Izraeli ve srovnání s jinými civilizacemi Předního východu vznikly pro oblast sexuality a mravnosti některé specifické normy. Základní etické principy nalezneme v *Desateru (Dekalogu)*, dochovaném v knihách Mojžíšových na dvou místech (Ex 20, 1–17; Dt 5, 6–22). Morální principy vztahu k Bohu a lidského soužití zde na rozdíl od jiných sbírek zákonů starověkého Předního východu z konce 3. a ve 2. tisíciletí př. n. l. (sumeršský Ur-Nammu, babylónský Chammurapi) nejsou formulovány kazuisticky jako prohlášení, ale apologicky jako příkazy bez rozumového opodstatňování. Tyto příkazy vycházejí z nového vztahu člověka k Bohu, který v nejstarším monoteistickém náboženství není jenom jedním z božstev, nýbrž jediným Bohem – stvořitelem světa i člověka (Gn 1, 1–2, 7). Šest z deseti přikázání Dekalogu reflektuje odvěké zvykové právo lidského společenství, bez něhož by člověk sotva mohl přežít. Chrání například manželství (Gn 2, 24) a rodinu. První čtyři předkládají základní pravidla pro novou víru a bohoslužbu.

Biblické etické učení hledá morální vodítka u Hospodina, a nikoliv u lidských obyčejů. Bůh je dokonalým a důsledným učitelem morálky, neboť je totožný se svou vůlí, kterou člověku zjevuje (Ex 33, 19; Ex 34, 6–7). Také v textech *Nového zákona* poznává člověk ze zjevení Boží vůle, co je správné (Ř 2, 18; Ř 12, 2). Boží svatost je na mnoha místech *Starého zákona* identická s morálními hodnotami dobroty, milosrdenství (Dt 7, 7–9), lásky a věrnosti, přecházejícími z Boha na člověka na základě Božího zákona a smlouvy (Ex 24).

Etika starého Izraele byla teocentrická a úzce spjatá, či dokonce přímo splyvající s vírou v jediného Boha, jenž položil jasné a pevné základy

morálky, které lidé jenom dobře či špatně rozvíjejí. Smlouva s Bohem vyvolala silné citění solidarity mezi jednotlivcem a širší rodinou („domec“ či rodem; Sd 9, 1–5) a sociální etiku (ochranu vdov, sirotků, cizinců a chudých; Ex 22–23; Dt 24), do té doby na Předním východě spíše jenom deklarovanou než životnou. Zvláštností je například i možnost sňatku s krásnou zajatkyňou, s případným pozdějším zapuzením (Dt 21, 10–14).

Porušení Božího zákona znamenalo pád do hříchu a následující trest. Od 8. století př. n. l. patřili mezi vášnivé zastánce smlouvy proroci (zvláště Ámos, Ozeáš, Micheáš a Izajáš), kteří reagovali na konkrétní morální problémy své doby a snažili se je vysvětlovat v konfrontaci přechodné lidské zkaženosti s trvajícím principy Boží milosti. U proroka Ezechiela (Ez 18) se poprvé objevuje názor, že před Bohem každý jednatel odpovídá za všechno, co dělá, a nemůže špatné jednání ospravedlnit žádnými osobními ani společenskými nepříznivými okolnostmi.

Mezi biblisty převládá názor, že Boží zákon spatřuje v lidské sexualitě špatnost a zkaženost. Přesto se setkáváme se zajímavými případy, kdy se krásné ženy stávají předmětem mužské žádostivosti: Faraon a Sára (Gn 12), David a Bat-šeba (2 S 11). Muži byli naopak ženami sváděni: Josef a Potífarova žena (Gn 39), Tamar a Amnón (2 S 13). S typem *femme fatale* se však nesetkáváme; Bůh stvořil ženu jako družku muže a předurčil oběma manželský vztah (Gn 2, 24), v němž muž bude mít nadvládu (Gn 3, 16). Muži před svatbou a ženiší byli osvobozeni od povinnosti bojovat (Dt 20, 7; 24, 5). Intaktní manželství vyžadovalo věrnost a muži měli být velmi obezřetní před svody cizích žen, měli se radovat v náručí svých manželek (Př 5).

Tak jako v Mezopotámii byl i v Izraeli mimo-manželský pohlavní styk trestán smrtí, ovšem v rozdílném přístupu k mužům a ženám. Muži mohli souložit s prostitutkami: o existenci prostitute a jejím tolerování v židovské společnosti svědčí několik pasáží v *Bibli*. Jako protihodnota za tyto služby se mohly vybírat i naturálie: například Juda nabídl Tamar, kterou považoval za nevěstku, kúzle za svého stáda, ta přijala a jako zástavu si od něho vyžádala jeho pečeti dlo a hůl (Gn 38, 15–19); chrámovou prostituci však Židé zcela odmítali, protože by jí narušili svůj dobrý vztah

k Bohu. Za nevěru byl pokládán jenom styk s vdanou ženou. Manželství bylo tak chráněno z obavy o jeho rozbití a následné spory o paternitu, rozdělení majetku a nejasná dědictví (Př 6–7). Zákon pamatoval i na nároky potomků druhé, „nemilované“ ženy (Dt 21, 15–17). Manželství bylo však ve starém Izraeli monogamní a mnohoženství ve větším měřítku nezaznamenáváme.

Až do konce 11. století př. n. l. měl otec jako suverénní vládce rodiny právo rozhodovat o osudech dcer. Tak se mohlo stát, že dcery byly nabízeny cizincům (Gn 18–19, Sd 19). Jestliže někdo svedl nezasnoubenou pannu, musel se s ní oženit nebo zaplatit výkupné ve výši věna (Ex 22, 14–16; Dt 22, 28–29). Zákon chránil dobré jméno, cudnost a čest mladých neprovdaných dívek i žen (Dt 22, 13–30).

U znásilnění záleželo na okolnostech činu a postavení oběti, rozlišovalo se mezi pannou, zasnoubenou dívkou a vdanou ženou.

Incest, kterému věnují starozákonní texty velkou pozornost (Lv 18 a Lv 20, Dt 27), patřil k nejtěžším proviněním proti „řádu pohlavního života“, spojeným s prokletím. S tím ovšem kontrastuje známý příběh o Lotových dcerách, které beztréstně spaly a otěhotněly se svým otcem, aby zachovaly a rozmnožily rod (Gn 19, 30–38).

Starý zákon zakazoval a přísně trestal i sexuální deviace, označované za „ničemnost, zkaženost“ a „smilstvo“. Zmiňuje se o sodomii (Ex 22, 28; Dt 17, 21; Lv 18, 23, 20, 15–16) a homosexualitě, stíhané smrtí (Lv 18, 22; 19, 13). O lesbické lásce nemáme zpráv; zřejmě proto, že při ní nedocházelo k tělesnému spojení proniknutím do jiného těla.

Vztah zamilovanosti a lásky muže a ženy nejlépe vyjadřuje biblická *Píseň písní*, o níž pojednáváme na jiném místě. Čtenářům v tomto kontextu připomínáme, že vyšel její nový poetický český překlad, který by neměl uniknout jejich pozornosti (Fischl 1999).

Sexualita, erotika a láska ve výtvarném umění

Pojednat stručně o motivech lidské sexuality, erotiky a lásky ve výtvarném umění starého Předního východu není snadné, neboť zatím neexistuje žádná syntetická práce, která by se takto vymezeným tématem zabývala. Většina autorů monografických studií o sexu a erotice již v předmluvách upozorňuje na skutečnost, že rozsah dosud objeveného materiálu se sexuálními náměty neodpovídá pozornosti, jakou věnují lásce a sexu písemné památky (například Cosby 1985, s. 4–6; Leick 1994, s. 5–8). Přesto však známe celou řadu velmi zajímavých dokladů, z nichž vyplývá, že přístup různých kultur a civilizací, které se na tomto rozsáhlém území rozvíjely, byl v zobrazování sexuální a erotické aktivity rozdílný.

Oblast Mezopotámie (Sumer, Akkad, Babylónie, Asýrie) včetně přilehlých území (Elam, Súsy) se vyznačovala relativně častým ztvárněním scén ze sexuálního a erotického života a až naturalistickým podáním – z dochovaných artefaktů lze sestavit průběh „celé procedury“ milostného života: od namlouvání, svádění, milostné přede hry, milostného aktu až po rozličné výjevy z manželského života (obr. 10–18).

Naproti tomu v Kanaánu a starověkém Izraeli přistupovali dávní „umělci“ k námětům lásky a milování velmi zřídky, s ostychem a zastřeně.

Není divu – stačí zalistovat v textech *Starého zákona* a zjistíme, že Babel (jinak ovšem *Báb-ilí*, „Brána boží“) byl pyšným a zkaženým městem, které stihne Boží trest, bude rozvráceno a zapomenuto – „*v jeho palácích budou výt hyeny a v chrámech rozkoše šakalové ...*“. Proroctví Izajáše a Jeremjáše (Iz 14, 1–23; 21, 1–40; 46, 1–2; 47, 1–5; Jr 50–51) se v roce 539 př. n. l. vyplnilo a literární svědectví

o zániku nalezneme u Daniela (Da 5). I když byl Babylón o dvě staletí později obnoven do nebyvalé krásy a stal se znovu orientálním velkoměstem, neměl s ním dobré zkušenosti ani Alexandros I. Veliký (336–323 př. n. l.): podle antických autorů babylónské ženy a dívky svým pohoršlivým chováním téměř rozvrátily morálku a bojeschopnost jeho armády.

Zatím nevíme, zda některé projevy sexuální nevázanosti (například skupinové soulož ve chrámových okrcích) neměly spíše kultovní pozadí. Badatelé vedou celá desetiletí diskuse o funkci kněžek lásky (hierodulí) a orgiastických slavnostech v posvátných zahradách a hájích (Arnaud 1973, s. 111–115). V posledních letech převládá názor, že v polyteistických náboženských představách byl možný prostor i pro takové výstřednosti, jakými byly incest, opilství spojené s milováním a „uvádění“ dívek do pohlavního života neznámými muži (Antalík 1999, s. 66–93).

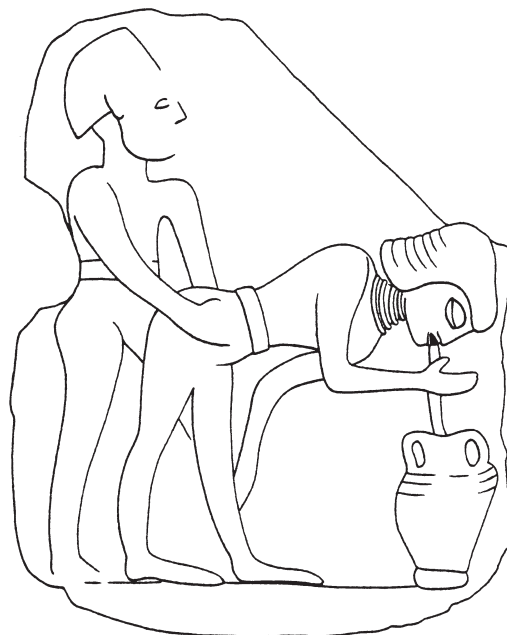
Některá božstva se totiž chovala jako lidé a jejich antropomorfismus v mýtech věnovaných dějům v „božském světě“ se přenašel i do lidského světa pozemského, či spíše byl jeho odrazem. Výtvarného vyjádření se ovšem dostalo jenom některým znakům a projevům sexuality, z nichž většinu musíme spojovat s rituálními praktikami, jejichž počátky sahají až do pravěkých projevů kultu plodnosti. Jsou to především hliněné a kamenné (vzácné i kovové) *falické symboly*, které byly amulety, uloženými v příbytcích i na kultovních místech. Hlavními bohyněmi lásky se shodnými projevy neřesti byly sumerská Inanna, akkadská Ištar a kanaánská Aštoret (Aštarót), u Foiničanů Astarté, řecká Afrodíté a římská Venuše. Jejich *nahé*

10 Anonym, „Váleček pokušení“, kolem poloviny 3. tisíciletí př. n. l., pečetní váleček (nahore) a otisk jeho reliéfu, kámen, výška 3,2 cm, naleziště: neznámé, uloženo: British Museum, Londýn, Anglie.

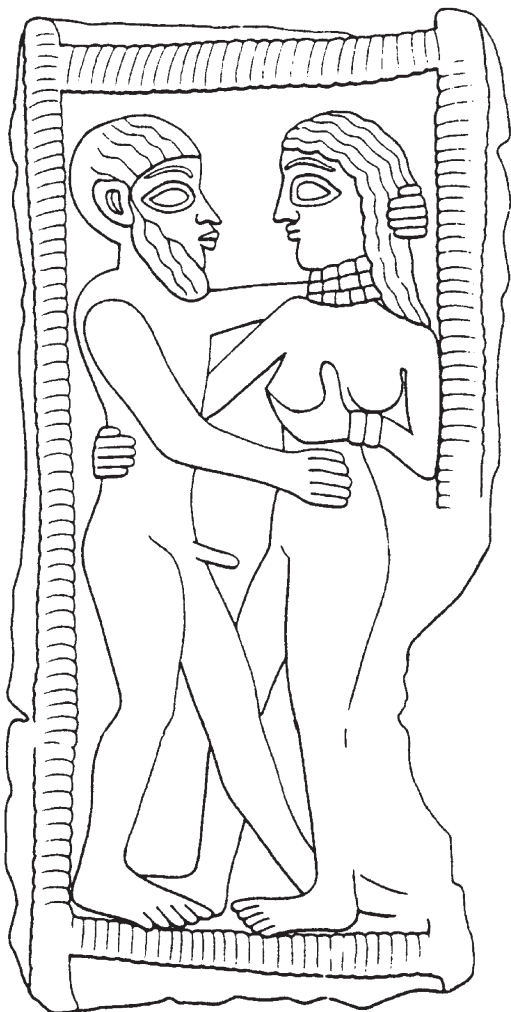
Scéna zobrazuje strom života, muže, ženu a hada a může být odrazem myšlenky o „zlatém věku“ či o „biblickém ráji“, rozvedené později v textu druhé kapitoly knihy *Genesis* ve *Starém zákoně*.

nebo velmi *obnažené ženské postavy* se vykytují na malých terakotových reliéfech, v případě Inanny již od konce 3. tisíciletí př. n. l. I přes nahotu mají bohyně na sobě nebo v rukou odznaky své moci (tiáru, kroužek, hůlku apod.). Jejich ženskost bývá zvýrazněna velkými prsy, které si často podpírají

11 Anonym, „Svody v Mezopotámii“, kolem roku 1750 př. n. l., starobabylónská doba, reliéf (zlomky), terakota, výška postavy 6,5 cm, naleziště: město Mari (dnes v Sýrii) na středním Eufratu, uloženo: Musée du Louvre, Paříž, Francie.

Nejprve odmítání, potom souhlas – tak by snad bylo možno zřetězit scény zachycující dva rozdílné milenecké páry. Obě ženy se před milováním obcerstvují pivem, které pijí z nádob stéblem, protože nápoj nebyl dobře procezený. Pivo patřilo v Sumeru již ve 3. tisíciletí př. n. l. k běžným nápojům, a bylo dokonce součástí každodenního příjmu, a bylo dokonce součástí každodenního příjmu, a bylo dokonce součástí každodenního příjmu, a bylo dokonce součástí každodenního příjmu. V *Eposu o Gilgamešovi* se z divocha Enkidua stal civilizovaný člověk teprve po požití piva a chlebových placek a po milování s nevěstkou.

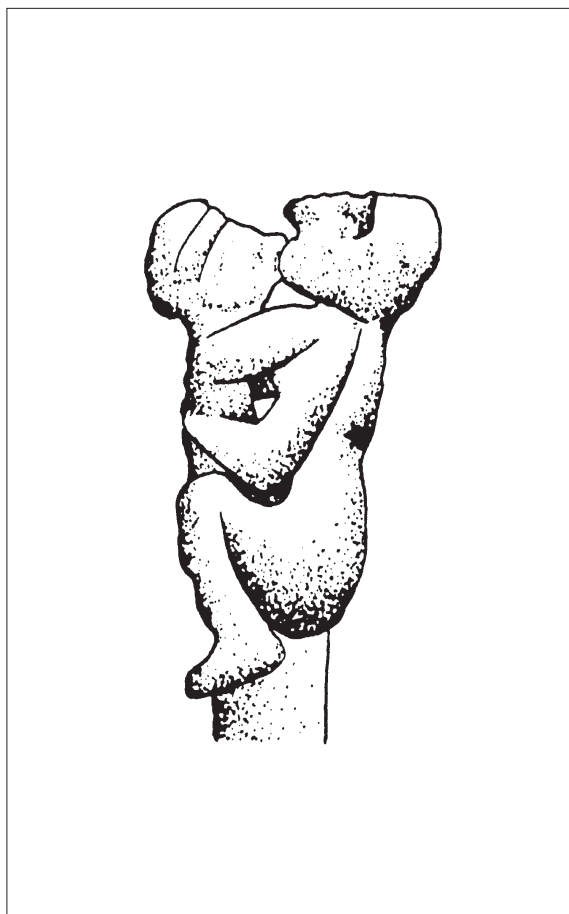

12 Anonym, „Milostná předehra“, kolem roku 1750 př. n. l., starobabylónská doba, reliéf uvnitř formy na pečení sladkých koláčů, keramika, 20x9 cm, naleziště: palácová kuchyně ve městě Mari (dnes v Sýrii) na středním Eufratu, uloženo: Muzeum Aleppo, Sýrie.

Milenci jsou zobrazeni z ptačí perspektivy na lůžku s dřevěným rámem v okamžiku před splynutím; zatímco muž je nahý, ponechala si žena trojitý náhrdelník a dva náramky.

vlastníma rukama, a také trojúhelníkovitými klíny (obr. 8, 19–24).

Ve *Starém zákoně* (1 S 2, 22; Oz 4, 14) se symbolem sexuální zvrhlosti stalo město Sodoma v jordánské rovině. Kraličtí překladatelé nazvali tamní zasvěcence Aštořety „*smilníky*“ a „*sodomáři*“; nebezpečné a rozšířené sodomářství bylo zakázáno pod trestem smrti (Dt 23, 17), ale zdá se, že nepřiliš úspěšně. Aštořetin kult byl rozšířen již za soudce Samuela (1 S 7, 3–4) a v Jeruzalémě ho toleroval i Šalomoun (1 Kr 11, 5; 2 Kr 23, 13).

13 Anonym, „Nazi milenci v pevném objetí“, 1. polovina 3. tisíciletí př. n. l., raně dynastické období III v Sumeru, hlavice 13 cm dlouhé (možná pletací) jehlice, naleziště jižní Mezopotámie.

14 Anonym, „Posezení u dobrého pití“, kolem roku 1750 př. n. l., otisk reliéfu staroasyrského válečkovitého pečetička, diorit, výška 2,7 cm, naleziště: Sýrie, uloženo: Muzeum Aleppo, Sýrie.

K životu milenců i manželů patřilo odjakživa i posezení u dobrého pití. Muž a žena (manželé?) si při přípitku hledí do očí; holubička symbolizuje jejich lásku. Dva další motivy jsou nejasné: znázornění lva, jenž dostihl laň, mohlo vyjadřovat smrt, před kterou měli lidský pár ochraňovat dva cherubové.

15 Anonym, *Sumerští manželé*, 26.–25. století př. n. l., sádra, výška 19 cm, naleziště: Nippur, dnešní Niffar, Irák, uloženo: Irácké muzeum, Bagdád, Irák.

16 Anonym, „*Rodina lagašského krále*“, kolem roku 2480 př. n. l., reliéf, terakota, výška 19 cm, naleziště: Tello, Irák, uloženo: Musée du Louvre, Paříž, Francie.

Reliéf zobrazuje lagašského krále Ur-Nanše a jeho rodinu. Vlevo nahoře stojí král s tělem zobrazeným zpredu a s hlavou z profilu, oděný v sukni z ovčí kůže a nesoucí na vyholené hlavě košík s hlínou. Před ním stojí jeho dcera princezna Lidda v čele svých bratrů, oděných v tuniky, na nichž jsou v archaickém klínovém písmu vyryta jejich jména. Výjev patrně zachycuje kladení základního kamene ke stavbě chrámu. V dolní části reliéfu sedí mezi dvorním číšníkem a svými čtyřmi syny král s pohárem v ruce. Ur-Nanše zplodil se svou chotí semitského jména početné potomstvo, které se na lagašském trůně udrželo nejméně po čtyři generace.

17 Anonym, „*Scéna z manželského života*“, 8. století př. n. l., rytina na víčku šperkovičky, steatit, výška 9 cm, naleziště: severní Sýrie, uloženo: Muzeum Damašek, Sýrie.

Po přípitku (víno se ve východním Středomoří pilo nikoli z pohárů, ale z plochých misek) se manželé odebrali na lůžko a objímají se pod pletenou příkrývkou.

Sekulární pojetí lásky a pohlavního styku ve výtvarném umění je zřejmé v případech, kdy se milostné scény objevují přímo v prostředí, kde docházelo k navazování jednorázových „známostí“ mezi muži a ženami. Takovými místy špatné pověsti byly v Mezopotámii i starém Izraeli „hospody“, které v Sumeru poskytovaly i sexuální služby. Zcela ojedinělým nálezem je soubor více než dvou set terakotových nástěnných *reliéfů souložících dvojic* (sumerské město Lagaš, 2. polovina 3. tisíciletí př. n. l.), které můžeme označit za jeden z nejstarších doložených pornografických či erotických seriálů. Na scénách, vyznačujících se naturalismem, vidíme kromě klasické „misionářské“ polohy soulož na klíně, z boku a zezadu (a tergo), přičemž žena při aktu usrkává pivo stéblem ze džbánku. Podobné scény se později u Babylónů vyskytují i na předmětech denní potřeby, na-

příklad na hlavicích kovových jehlic, spon a hliněných forem na pečivo (obr. 11, 12).

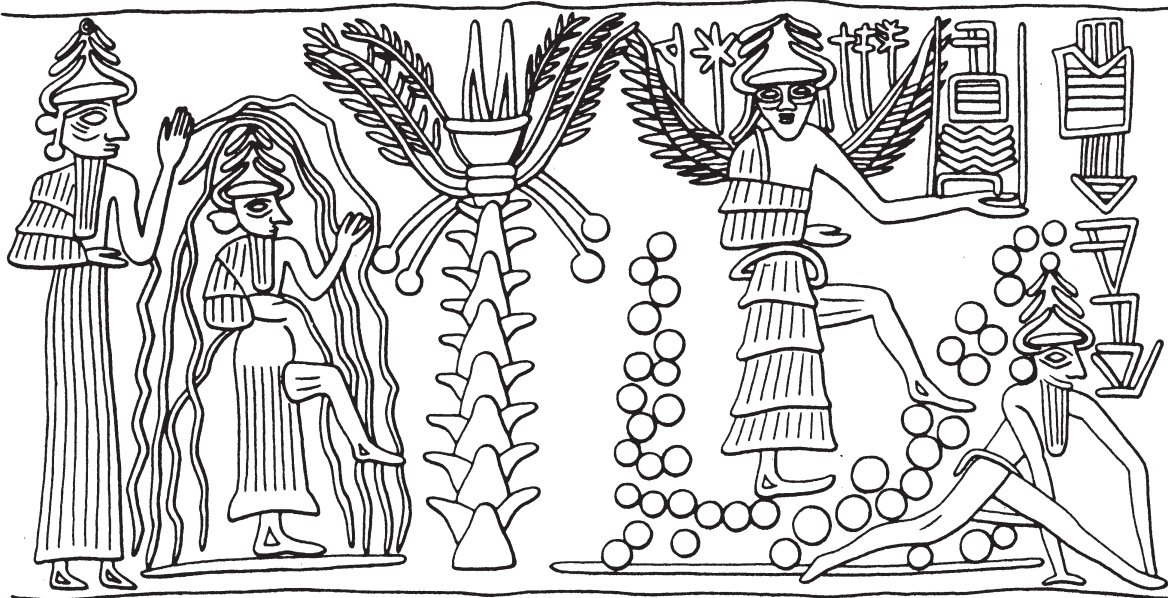
Motiv rodiny a lásky mezi mužem a ženou i dětmi vyjadřují nevelké *hliněné sošky mileneckých nebo rodičovských párů*, nacházené in situ vedle sebe. Postavy se možná původně držely za ruce, což nelze kvůli porušení přesně zjistit. Polibky a objetí se vyskytují i na *reliéfních banketních scénách* z různých kultovních i světských hostin a oslav. Nechybí na nich dary a někdy ani hudebníci.

Do oblasti namlouvání z okruhu kultu Inanny (Ištary) a Aštorety patří dále sošky a scény na válečkovitých pečetičkách s *motivy spojených dvojic bujných kozlíků* (obr. 23) nebo *kozlíka chyceného do křoví* (obr. 25). Ve staroasyrské drobné glyptice se objevují poměrně odvážné *striptýzové scény*, při nichž žena oběma rukama rozevívá suknicí a ukazuje nohy i klín (obr. 22). Takové obrazy rámuje rytiny symbolických zvířecích dvojic – kozlíků, zajíčků a holubic, dotýkajících se zobáčky.

18 Anonym, „Kojení“, kolem roku 700 př. n. l., reliéf v kamene, výška 20 cm, naleziště: jižní Anatólie, Turecko, uloženo: ? Chetitská matka kojí dítě pod datlovou palmou.

19 Anonym, „Bohyně pokořuje muže“, kolem roku 2200 př. n. l., otisk reliéfu staroakkadského válečkovitého pečetička, výška 4 cm, uloženo: Irácké muzeum, Bagdád, Irák.

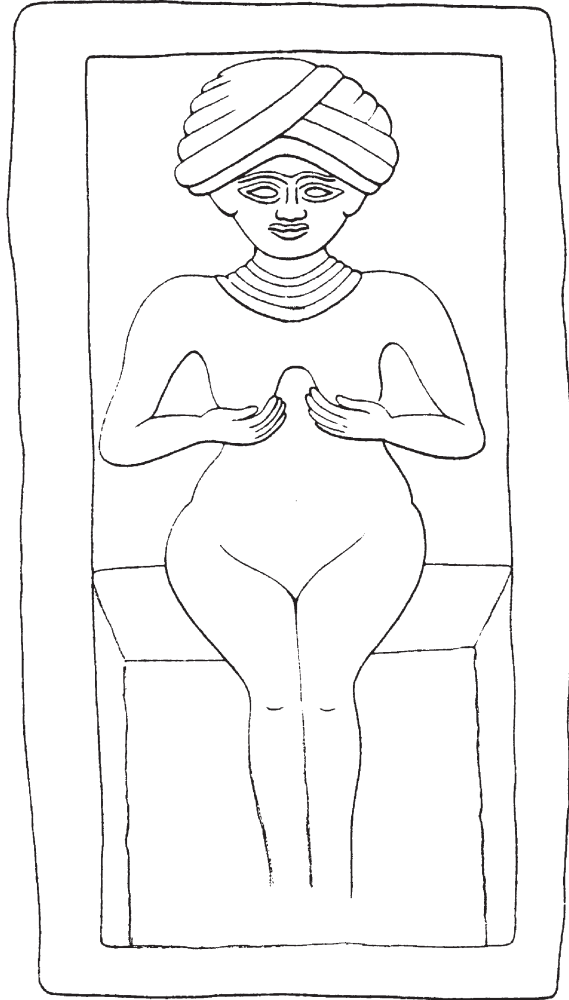
Bojovná bohyně Ištara stoupá do hor, kde ponižuje muže. V nížině za datlovou palmou ji radostně zdraví dva bozi. Prameny vyvěrající z tíary jednoho z nich představují řeky Eufrat a Tigris.

20 Anonym, „*Bohyně lásky*“, kolem roku 2000 př. n. l., alabastr, výška 13 cm, naleziště: Tello, Irák, uloženo: Musée du Louvre, Paříž, Francie.

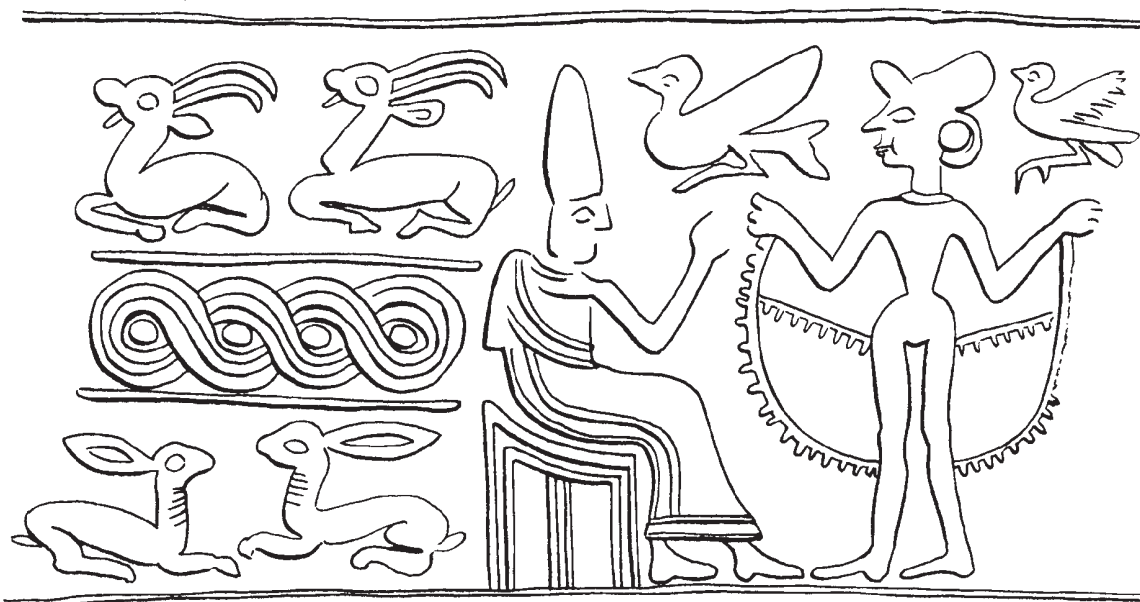
Bohyně lásky, války a planety Venuše Inanna (akkadská Ištar) byla od sumerských dob jedním z nejdůležitějších božstev mezopotamských civilizací.

21 Anonym, „*Nahá žena (bohyně) v turbanu a s nákrčníkem si tiskne ňadra*“, kolem roku 1750 př. n. l., starobabylónská doba, reliéf uvnitř formy na pečení sladkých koláčů, keramika, 18x8 cm, naleziště: palácová kuchyně ve městě Mari (dnes v Sýrii) na středním Eufratu, uloženo: Muzeum Aleppo, Sýrie.

Mezi rostlinami lásky dominuje zelená myrta, používaná ostatně i u nás při svatebních obřadech, a také lotosový květ v pohledu ze strany i z ptáčích perspektiv. Lotosový květ, oblíbený zvláště u Asyřanů i ve vnitřní výzdobě interiérů (barevně glazované cihly), symbolizoval však spíše všeobecně „různost v jednotě“.

S výtvarným zobrazením manželské pohody se setkáváme v glyptice i na větších reliéfech od 2. tisíciletí př. n. l. hlavně v Asýrii. Muž a žena sedí obléčení tváří v tvář proti sobě na stoličkách a připíjejí si číšemi nebo miskami s pivem či vínem (obr. 14). Kolem roku 640 př. n. l., zdobil stěnu králov-

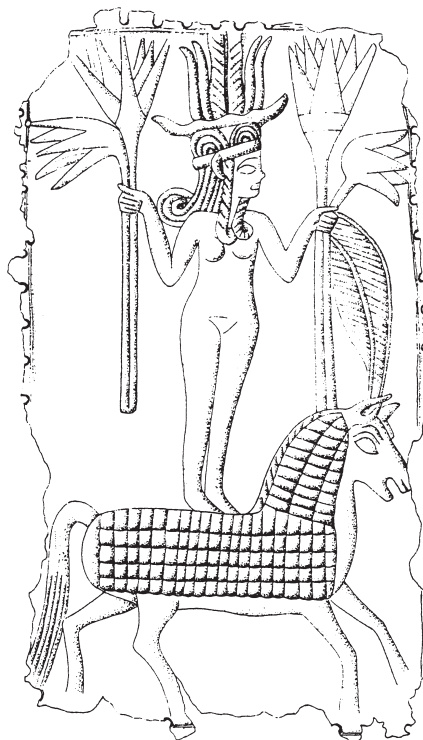
22 Anonym, „Odhalující se bohyně“, kolem roku 1750 př. n. l., otisk reliéfu staroasyrského pečetítka, výška 5 cm, originál neznámý, kopie ve sbírkách Universitě de Friburg, Švýcarsko.

Bohyně se odhaluje před sedícím mužem. Lásku jako plodnost dále vyjadřují honící se páry divokých koz a holubic i oba pošťuchující se zajáci.

23 Anonym, „Bohyně lásky“, 14.–13. století př. n. l., reliéf na víčku šperkovnice, slonovina, výška postavy bohyně 7 cm, naleziště: Mínet el-Bejdá na sever od Ugaritu, Sýrie, uloženo: Musée du Louvre, Paříž, Francie.

Sumerskou bohyni lásky Inannu vystřídala babylónská a asyrská Ištar a ve východním Středomoří kanaánská Aštarret a foinická Astarté. Bohyně s horní částí těla obnaženou a s typicky semitským účesem sedí na pahorku a krmí dva kozlíky (symboly mužské potence), představující zamilované mládence.

24 Anonym, „Bohyně lásky i války“, 13.–12. století př. n. l., reliéf, vytepávaný zlatý plech, výška 25 cm, naleziště: Lakiš, Palestina, uloženo: Muzeum Jeruzalém, Izrael.

Bohyně lásky často bývaly i bohyněmi války. Tuto dvojtvárnost, agresivitu i něhu zde představuje nahá žena stojící na válečném oři, zatímco v rukou drží stvolý s lotosovými květy, jež symbolizují plodnost a zrození.

25 Anonym, *Kozel s keřem*, kolem roku 2650 př. n. l., mladší fáze raně dynastického období, kompozitní plastika, zlato, stříbro, lapis lazuli, obsidián, vápenec a mušlovina na dřevěném jádře, výška 45,7 cm, naleziště: komorový hrob 1237 na královském pohřebišti, Ur v jižní Mezopotámii, dnešní Irák, uloženo: British Museum, Londýn, Anglie.

Kozel, stojící vzpřímeně na svých zadních nohou před keřem s květy ve tvaru rozet, byl nalezen spolu se svým protějškem, odlišujícím se jen výškou, v takzvané velké jámě smrti, kde bylo kromě vládce pohřbeno dalších čtyřiasedmdesát osob (z toho šedesát osm žen), které jej provázely do záhrobí. Zvíře a keř se zvedají nad podlouhlým podstavcem, který je potažen stříbrným plechem a zdoben ornamentální světle červenou a bílou mozaikou. K vytvoření kmínku keře, hlavy a rohů zvířete byl použit zlatý plech, k znázornění vousů a srsti na břiše a ramenních partiích byl použit lapis lazuli, zatímco chomáče srsti na hřbetě byly vytvořeny z mušloviny. Plastika je skvělým příkladem účinku, kterého dosahovalo drobné umění v raně dynastické době tolik oblíbeným spojením různých drahocenných materiálů.

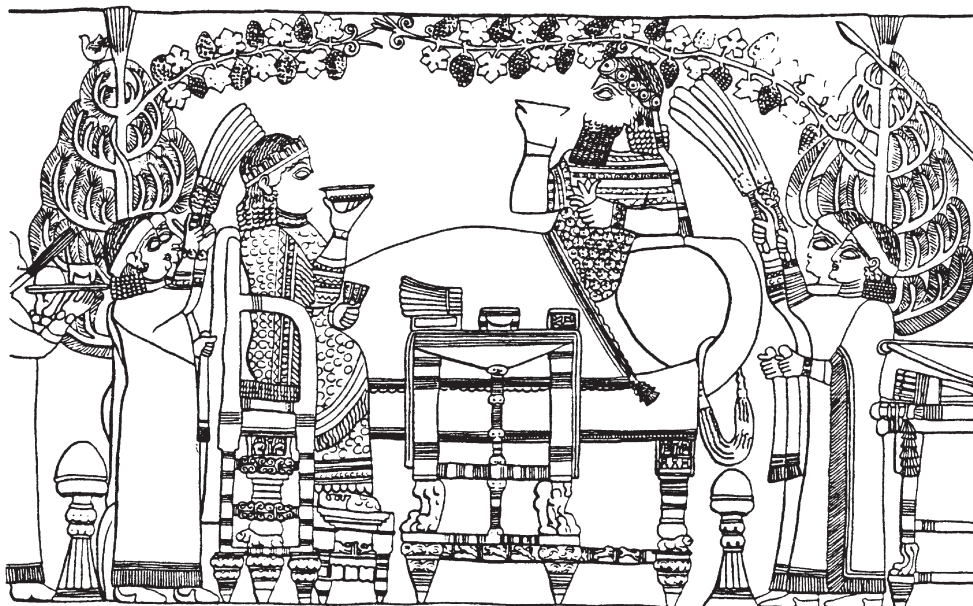
Ikonografický výklad zobrazeného motivu je obtížný, přece však je možné soudit, že znázornění kozlíka ve větvoví kvetoucího keře či opřeného o kvetoucí keř nebo posvátný strom bylo v Sumeru symbolem zamilovanosti a lásky a zřejmě souvisí i s častým sumerským rituálním námětem péče o zajištění plodnosti lidí, polí i dobytka.

ského paláce v Ninive alabastrový *idylický reliéf*, na němž král Aššurbanipal oslavuje se svou manželkou vítězství nad Elamity. Leží s podloženými zády pod příkrývkou na lůžku v zahradním altánu a popíjí víno se svou ženou, která sedí na stoličce s podnožkou u jeho nohou. Služebníci ovívají odpočívající královský pár vějíčkami. Bohatě vyřezávané nohy honosného lůžka (z cedrového dřeva?) zdobí erotické reliéfy svůdnic, vyklánějících se z okna (obr. 26).

Podobné motivy se dochovaly i na vytepevaných plátech zlatého plechu zdobících luxusní nábytek v palestinském Lakíši ještě za Amorejců, před příchodem izraelských kmenů z Egypta (13.–12. století př. n. l.). Torza nástěnných reliéfů, glazovaných mozaik a vzácně i kreseb z interiérů palácových komplexů vedly badatele k domněnce, že některé místnosti můžeme považovat za ložnice, i když to jasné důkazy nálezné situace spolehlivě nepotvrzují. Je však jisté, že nevelké „ložnice“ zdobily *scény dvojic* zarámované stereotypními řadami symbolů stromů a květů (dvojice ptáků, divoké zvěře), působící uklidňujícím dojmem. V těchto místnostech se však setkáme i s obrazy mužů a žen, na nichž ženy nabízejí mužům nápoje a vonné květiny – možná zástupně za vlastní vůni. Na stěnách některých ložnic byly scény polonahých postav urostlých mužů se zbraní i beze zbraně; třeba je to jenom spekulace – byly to snad ženské ložnice?

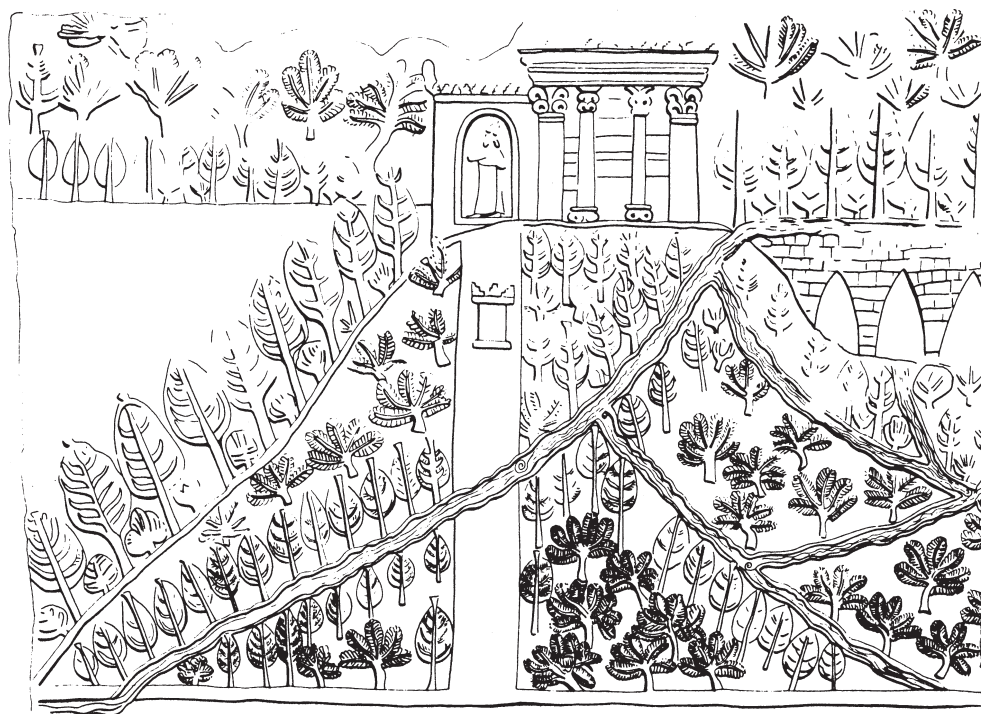
Symbolem lásky a milování ve výtvarném projevu byly *obrazy vinic, zahrad a datlových hájů*, tedy míst, kde se scházeli mládenci a děvčata za hradbami měst (Keel 1986, s. 156–172) (obr. 27). Výjevy však ukazují jejich přítomnost vzácně, většinou spatříme pouze vznešené dívky (princezny?) se služebníky a ojediněle se objeví i zahradníci.

Závěrem můžeme říci, že láska a sexualita nebyla ve výtvarném projevu starého Předního východu nijak tabuizována, ale je zde jasně patrný odlišný přístup civilizací staré Mezopotámie od civilizací na východním pobřeží Středozemního moře (Kanaán, Palestina). Určité sbližování v obou různých kulturních okruzích pozorujeme od počátku 1. tisíciletí př. n. l. ve výtvarné symbolice citových vztahů mezi mužem a ženou. Místo poměrně naturalistického zdůrazňování ženských nader a klína včetně sexuální aktivity dvojic (polibky, objetí, soulož) nastupují metaforické obra-

26 Anonym, „*Odpočinek v révovém loubí*“, kolem roku 640 př. n. l., reliéf, alabastr, výška 230 cm, Aššurbanipalův palác, Ninive, Irák, uloženo: British Museum, Londýn, Anglie.

Asyrský král Aššurbanipal (asi 668–630 př. n. l.) oslavuje vítězství nad Elamity s vlastní ženou v zahradním altánku pod pergolou z vinné révy. Oba spočívají na dřevěném lůžku bohatě reliéfně zdobeném erotickými motivy. V dusném horku je ovívají služebníci ratolestmi z větví datlové palmy.

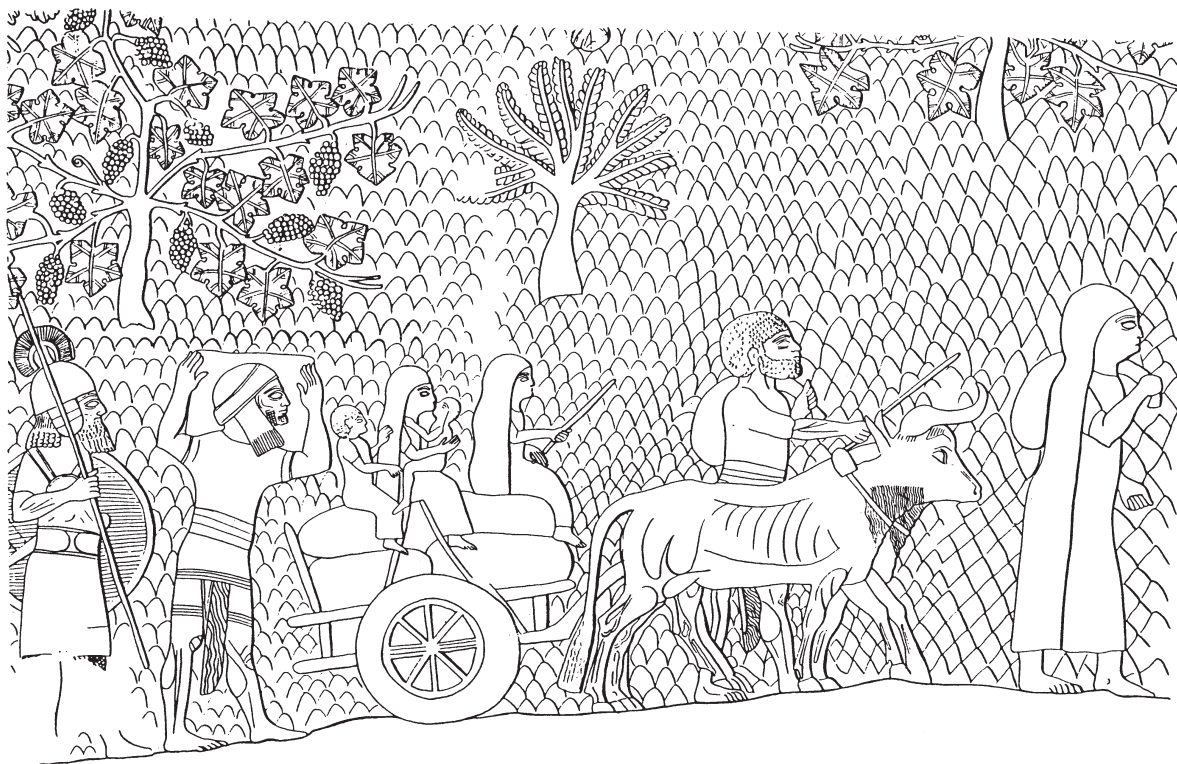

27 Anonym, „*Zahrada lásky*“, kolem roku 640 př. n. l., reliéf, alabastr, výška 230 cm, Aššurbanipalův palác, Ninive, Irák, uloženo: British Museum, Londýn, Anglie.

Starověké zahrady bývaly místem lásky. Jejich zobrazení ve výtvarném umění však existuje nemnoho; jeden ze vzácných obrazů se dochoval na reliéfu z Aššurbanipalova královského paláce. Stromy a keře zavlažovala voda z akvaduktu (vpravo nahoře). Chrám nahoře byl tedy obklopen rajskou zahradou.

zy něžnější náklonnosti, přenesené do idylického světa krásné přírody. Toto sblížení si vysvětlujeme jako inspirační pohyb, směřující z Egypta přes starý Izrael do Mezopotámie. V očích Izraelců krutí Asyřané a Babylóňané si ze svých výbo-

jů do Palestiny spolu s deportovanými obyvateli (obr. 28) přivedli do krajiny mezi Eufратem a Tigridem i umělce, kteří zjemnili jejich výtvarný přístup k všelidskému citu lásky.

28 Anonym, „Zajetí žen a dětí“, kolem roku 700 př. n. l., asyrské období, reliéf, alabastr, výřez z horní části reliéfu o rozměrech 150x200 cm, Sinacheribův palác, Ninive, Irák, uloženo: British Museum, Londýn, Velká Británie.

Asyrský voják odváží judské ženy a děti z dobytého města Lakíše do zajetí. Deportace velkých skupin obyvatelstva z dobytých území nebylo asyrským specifickým, tuto „metodu“ užívaly všechny mezopotamské státy, také Egyptané, Chetitě, Římané nebo Číňané ..., rovněž některé předkolumbovské civilizace v Novém světě i moderní státy v 20. a 21. století. Smysl deportací v minulosti podobný jako dnes: zbavit rozsáhlé skupiny lidí domova, zprerhat rodové svazky, oslabit rezistenci vůči moci, asimilovat ... Nejproslulejší deportací starověkých dějin bylo přesídlení Židů z Judska do Babylónie po dobytí Jeruzaléma babylónským panovníkem Nabukadnezarem II. (604–562 př. n. l.).

Sexualita, erotika a láska v krásné literatuře

Chování obou pohlaví a příběhy o lásce ze starého Předního východu byly ovlivněny mytickým myšlením, rituály i svatebními obřady. Láska zachycená dávno zaniklými národy v milostných příbězích byla ovšem něčím víc než oslavou chlapce a dívky, muže a ženy nebo plodnosti. Vyjadřovala základní lidské pocity v protikladech – radost i smutek, touhu i úzkost a zájem i vzájemnou pomoc a úctu. Láska je trpělivá, laskavá, nezávidí a nevychloubá se, není domýšlivá. Bylo tomu tak ve všech civilizacích starého Předního východu, odkud pocházel i apoštol Pavel, který psal (1 K 13) z Efezu Korintským: „*A tak zůstává víra, naděje, láska – ale největší z té trojice je láska.*“

Krásná literatura se rozvíjela od samých počátků sumerské civilizace; v Tell Abú Salabích se objevily již mezi tabulkami z nejranějšího období hlíněné tabulky s literární skladbou – hymnem na kešský chrám – a později se okruh literárních témat rozšířil natolik, že pokrýval celý rozsah myšlenkového světa lidu Mezopotámie: báje o stvoření světa a člověka, mytické i historické události, bohaté ovšem prokomponované a zahalené v mytologickém rouchu. Dochoval se dokonce i katalog písní, obsahující milostné písně, písně na oslavu přátelství a hrdinství, bojové písně, písně, které si lidé zpívali při práci, písně k zábavě při hostinách i písně pohřební. Z Nippuru pochází patrně nejstarší dochovaná milostná báseň na světě; začíná verši:

Milý, mému srdci drahý,
tvá krása je libá tak a sladká jako med
lve můj, srdci mému drahý,
tvá krása velká je a sladká jako med.

Jak uchvátils mne, že rozchvěna stojím před
tebou,
můj milý, kéž na lože mne nyní přenešeš,
jak uchvátils mne, že rozchvěna stojím před
tebou,
lve můj, kéž na lože mne nyní přenešeš!

Jacobsen, Thorkild (1987): *The Harps that Once ...* New Haven – London: Yale University Press, s. 13–16.

Záhy vznikaly i rozsáhlé skladby, které zrcadlí mytické představy o stvoření člověka a jeho údělu. K nejstarším z nich patří *Epos o Gilgamešovi*.

Anonym *Epos o Gilgamešovi*

(*Ša nagba imuru, doslova Toho, jenž vše zřel, kolem roku 2000 př. n. l.*)

Epos o Gilgamešovi je nejstarším eposem světové literatury. V prologu a čtyřech částech, zapsaných v nejmladší, takzvané ninivské verzi na dvanácti hlíněných tabulkách, jsou vyličený osudy sumerského panovníka Gilgameše, ze dvou třetin boha a z jedné třetiny člověka, tvrdě vládnoucího obyvatelům jihomezopotamského města Uruku. Uruční žádají bohy o pomoc a ti vytvoří polodivokého člověka Enkidua, obdařeného velkou silou, jenž pak žije se zvířaty a chrání je před lovci. Ti mu přivádějí nevěstku, aby dokonala přeměnu Enkidua v člověka (2. část ukázky). Enkidu zápasí vítězně s Gilgamešem, ale ze soků se stanou přátelé. Společně v libanonských horách zničí kruté-

ho obra Chuvavu. Po návratu do Uruku vzplane ke Gilgamešovi láskou bohyně Ištar, ten ji odmítá a obviňuje ji z přelétavosti (1. část ukázky). Za trest přichází na zemi nebeský býk, kterého oba přátelé zabijí, Enkidu však urazí bohyni, přivolá tím její kletbu a zemře. Po smrti přítele Gilgameš hledá tajemství věčného života, aby se nakonec v rozhovoru s duší Enkidua dověděl o pochmutnosti posmrtného života.

Kterého milence jsi navěky měla ráda?
Který z tvých ptáčků vzlétl k tobě?
Nuže, milence tvé ti vyčtu!
Tammúzovi, milenci tvého mládí,
rok co rok určuješ lkaní.
Pestrého ptáčka jsi milovala,
udeřilas jej a křídlo mu zlomila.
Teď v lese sedí a volá: „Mé křídlo!“
Milovala jsi lva, dokonalého silou,
sedm a sedm jam jsi pro něho vykopala.
Milovala jsi oře, v bitvě proslulého,
bičík s bodcem a řemeny určila jsi mu,
sedm dvouhodin trysku určila jsi mu,
pít vodu zkalenou určila jsi mu,
a jeho matce Silili určilas lkaní.
Milovala jsi pastýře, hlídače stád,
jenž stále ti posílal podplamenici
a denně pro tebe kůzlátka zabíjel.
Udeřilas jej a ve vlka proměnila,
takže jej vlastní hlídači honí
a jeho psi jej do stehna kousají.
Milovala jsi Išullana, zahradníka otce svého,
jenž stále ti přinášel košíčky datlí
a denně ti nádherné hostiny strojil.
Oči jsi pozdvedla k němu a předstoupilas před
něj:
„Ó můj Išullane, užijme si mužné tvé síly!
Ztopoř se a zaboř do mého lůna!“
(Tehdy) ti Išullanu pravil:
„Co vlastně ode mne žádáš?
Co matka má nepekla, nikdy jsem nejedl,
a nyní mám pozřít urážky a kletby?
Mám snad se při mrazu obléknout do stébel
trávy?“
Když jsi ho slyšela,
udeřilas jej a proměnila v ropuchu,
jen samé útrapy od tebe zakusil.
Kdybys teď snad milovala mne,
tak jako s nimi se mnou bys naložila!

Epos o Gilgamešovi (2003). Z akkadských, sumerských a che-titských originálů přeložili a úvodními studii opatřili Jiří Prosecký, Blahoslav Hruška a Marek Rychtařík. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 129–130. (*Gilgameš*, tab. VI, 42–79.)

Ve stejném eposu byl divoch Enkidu „polidštěn“ nezřízeným pitím piva a opakovaným stykem s nevěstkou.

Nevěstka ústa svá otevřela
a pravila k Enkiduovi:
„Jez chléb, Enkidu,
to patří k žití!
A pivo pij, jak zvykem je v zemi!“
Chléb jedl Enkidu,
až do plna syta
a piva pil
sedmero džbáneků.
Rozjařila se mysl jeho a počal zpívat.
Zaplesalo srdce jeho,
tvář se mu rozzářila.
Omyl vodou
své zarostlé tělo,
pomazal olejem,
v člověka se změnil.

Epos o Gilgamešovi (2003). Z akkadských, sumerských a che-titských originálů přeložili a úvodními studii opatřili Jiří Prosecký, Blahoslav Hruška a Marek Rychtařík. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 98–99 s variantami. (*Gilgameš*, tab. II, 10–25.)

Na samém počátku období chladna (od října) se krajina sumerské země Kiengi znovu zazelena-la. Bylo zapotřebí sklídit len a začít s orbou úhorů. Na severu Mezopotámie bylo dokončeno vinobraní a česáči trhali sladké datle, jednu ze základních potravin. Krajina mezi Eufratem a Tigridem „umírala“ během klimatického roku dvakrát a vegetační rok měl dvě části. Podle toho také začínal rozdílně Nový rok. Z hlediska zemědělství – a to bylo rozhodující – začínal rok na jaře první zelení po zimě.

Z hlediska náboženského života však počátky kultovního roku určovala podzimní „hojnost“, kdy již byla sklizena a rozdělena úroda a správci sýpek odevzdali její část palácům a chrámům. Většina velkých náboženských svátků s obětmi bohům se proto konala až na podzim, po vinobraní. Projevilo se to nějak v obřadech, které byly spojeny s kultem plodnosti?

Sumerská „svatá svatba“

Následující dvě ukázky sumerských milostných písní se odehrávají v Uruku, kam společně vstoupíme. Město je plné lidí, kteří ještě vzpomínají na dožínky. Žádný jiný velký svátek od konce léta neprožili.

Hrdinou podzimní slavnosti je „pravý syn“ sumerského panteonu, bůh Dumuzi. Příběh jeho zpočátku chlapecké lásky k dívce Inanně má v mytologii zvláštní postavení. Dumuzi (později nazývaný také Tammúz) nepatřil nikdy do staré generace božských stvořitelů. Pro Sumery ztělesňoval naopak krásnou sílu mladých mužů, kteří nevynikali jenom na válečném poli a v soubojích, ale i v lásce a milování. Dumuzi byl božským pastýřem a pobýval především ve stepi u svých stád ovcí. Jako milenc nebyl bezprostředním venkovánem, jehož drsné svádění na urucké ulici nezjemnily odlišné mravy mladíků z města. Urucká dívka Inanna po něm toužila, protože hledala odlišného, jiného chlapce.

V sumerské mytologii existuje o obou milencích celá řada literárních skladeb. Inanna je po většinou výstředním děvčetem, zpívá, tančí s kamarádkami až do noci, hraje s ostatní mládeží „hůlku a kroužek“ a různé míčové hry. Jaké asi byly odměny za úspěšný zásah? Zda jenom polibek, opravdu nevíme.

Ve velké rodině božstev patřila Inanna mezi nejkrásnější děvčata na vdávání. Nápadníků měla vždycky dost, ale než zatoužila po Dumuzim, zajímal se o ni mladý rolník Enkimdu. Nejprve chytila na svou hůlku jeho kroužek. Proč o Inannu (pozdější babylónskou Ištaru, foinickou Astarté a starozákonní Aštoret) usilovali zrovna rolník s pastýřem? V Sumeru bylo přece dost jiných vážených a výnosnějších povolání. Vysvětlení není nijak snadné, musíme se znovu vrátit k mytologii a ke kosmologii. Rolník Enkimdu a pastýř Dumuzi symbolizovali v panteonu motyku a pluh, ovci a kozu, tedy civilizační znaky zemědělství a dobytčářství. Obě pracovní činnosti a znalosti patřily do oblasti obživy lidí i bohů. Dumuzi i Enkimdu by byli případným sňatkem s Inannou vlastně povýšeni do rodiny nejvyšších božstev. Inanna byla totiž dcerou vládce nebe Ana a Matky Země (Ki). Zemědělství a dobytčářství symbolizovaly současně plodivou sílu přírody.

Země byla v Sumeru ženou, která při orbě otvírala své lůno a při setbě byla obtěžkána budoucí úrodou. Zemědělské práce měly v mytologii charakter milostného aktu.

Péče o plodnost země patřila k nejdůležitějším povinnostem sumerských a babylónských králů. Vladaři pozorně sledovali, jaká bude úroda na polích a kolik kusů skotu a bravu mají na pastvinách, ve stepi a v ohradách. Dokonce se sami pokládali za „pastýře“ mezopotamské krajiny (*kalam*).

Identifikace vladařů s povoláním pastýřů nebo rolníků má možná skutečně původ ve starém Orientu, jinak ale patří mezi základní mytické představy, které se opakují v různých kulturách a civilizacích na celém světě. Vzpomeňme si na české báje a pověsti o počátcích královského rodu na Vyšehradu. Kněžna Libuše jako kmenová vládkyně nejen soudí a věští, ale chce založit rodinu, aby zemi mohli nadále vládnout králové v dynastické posloupnosti. Za ženicha si vyvolila rolníka ze Stadic, který uměl zúrodnit půdu. Podobnosti se sumerskou Inannou nejsou náhodné, i když zápis o rozhodnutí obou žen od sebe dělí více než tři tisíciletí.

Podzimní slavnost v Uruku nebyla ovšem věnována ani seznámení Dumuziho s Inannou ani jejich namlouvání, ale přímo svatbě. Pradávný mýtus o božském páru milenců ožíval v chrámovém kultovním dramatu, které bylo neobyčejným divadlem. Na rozdíl od řeckých a římských amfiteátrů nemohli diváci sledovat celé představení přímo, ale čekali netrpělivě před chrámem, aby oslavili herce. Ženicha Dumuziho představoval sám místní vládce a Inannu vyvolená kněžka, snad ze skupiny mladých žen, kterým dřívější badatelé přisuzovali po ztrátě panství osud chrámových nevěstek. Jejich jména neznáme.

Naše ukázky dvou milostných písní byly součástí „svaté svatby“ (*hieros gamos*), obřadů, jaké se konaly nejen v sumerském Uruku, ale později i v Akkadu, Lagaši, Uru, Isinu, Babylónu nebo v Aššuru, prostě v každém hlavním městě s chrámem božstva plodnosti. Svatou svatbu provázel jednoduchý obřad. Budoucí ženich s nevěstou po sobě touží, seznamují se a namlouvají. Ženich potom přichází do domu nevěsty a přináší jí dary (obvěnění). Pastýř Dumuzi nosil beránka a kozičku, ale také hustou smetanu, kyselé mléko a sýry. Inanna ho očekávala u dveří. Milostné

písňe mohli snad diváci kultovního divadla ještě vidět a slyšet. Co však nesledovali, byla příprava nevěsty na svatební noc. Sumerské zpěvy o koupaní nevěsty a o jejím zdobení jsou pro všechny překladatele tvrdým oříškem. Na rozdíl od nevěsty v Šalomounově *Písni písni* nevynechali staří písaři žádnou část dívčího těla, do jehož skrýší po navonění vložily ženy drahokamy, aby je vyvolený mohl postupně nalézat.

Uvnitř chrámu kněží mezitím dokončili přípravu svatebního lůžka. Mělo slavník z nejjemnější trávy halfa a vonělo cedrovým olejem. Dumuzi s Inannou nakonec spočinou na lůžku a spojí se spolu: „*Když na lůžku byl a v jejím klínu, nevěsta jákala a srdcem svým ženicha konejšila. Neboj se, královi prodloužím žití.*“

Obřadné milování, v němž se spojovala láska s rituálem, mělo být důkazem plodnosti země. V sumerské milostné literatuře tak společně vystupují Dumuzi s Inannou ve světě božských milenců a král s kněžkou v reálném světě lidí, aby každoročně oslavili božský dar věčné obnovy přírody a její úrodnosti.

Anonym

Prozrazené dívčí tajemství

(Vybrané sumerské básně o Dumuzim a Inanně z počátku 2. tisíciletí př. n. l.)

Dívka Inanna a mladý pastýř Dumuzi (jinak též řečený Ušumgalana „Velký býček nebe“) jsou ústředními postavami několika milostných písni, které jako recitované dialogy s hudebním doprovodem uváděly rituál „svaté svatby“. Úvodní píseň, jejíž text jsme úmyslně zkrátili o paralelně opakované verše, pochází z takzvaného „Kopce hliněných tabulek“ v Nippuru (jižní Mezopotámie) a datujeme ji rámcově do počátku 2. tisíciletí př. n. l.

Inanna překvapí bezstarostnou Dumuziho sestru Geštinannu a svěří se, že miluje jejího bratra. Potom ji pozve k sobě domů, kde nikdo není. Dívky se rychle spřátelí a představa prvního milování s chlapci je obě vzruší. Geštinanna Dumuzimu všechno poví. Zaskočený mladík předstírá, že musí do paláce za povinnostmi, ale zkušenější sestra se mu posmívá.

Celý den jsem lelkovala,
domem sem tam přecházela,
když Inanna mne spatřila.
Bratře, co všechno řekla mi,
o lásce bylo to, o svádění,
o rozkoši mi vyprávěla!
Inanna tajemství mi svěřila,
že setkala se s tebou, bratře,
ty budeš jejím milencem!
Slíbila jsem, že její slova
vyřídím: že ráda má tě,
ty že jsi jí učaroval!
Potom mne vzala do svého domu,
na lůžko ulehly jsme spolu,
na lůžko medové.
Na sobě ležely jsme
a vzájemně se laskaly.
Inanna vzdychat počala.
Tělo jí ztěžklo, umdlelo,
celá se pak rozechvěla,
když slastná křeč ji sevřela.
A se rty krvavými, bratře,
chodila Inanna celý den.
Nech mne, sestro,
nech mne jít!
Do paláce nech mne odejít!
Očima zkušených tě obhlížím,
chlapečku nedospělý!
Ty nemůžeš se mužem nikdy stát!

Texty dochované na hliněných tabulkách jsou opisy z prostředí písařské školy, kde byly pořízeny neznámými žáky za dohledu „velkého bratra“ (učitele). Přepis a překlad sumerských veršů pořídil Samuel Noah Kramer (Kramer 1963); problematikou překladu a religionistickým výkladem se zabýval Thorkild Jacobsen (Jacobsen 1970, s. 73–103, 1976, s. 27–30). Do češtiny přeložil Blahoslav Hruška.

Anonym

Svody a námluvy

(počátek 2. tisíciletí př. n. l.)

Inanna poznala, že má Dumuziho skutečně ráda. Chce se s ním vidět. Dívce připadá den dlouhý a těší se na večer, nemůže se dočkat. Setkají se vůbec?

Vytoužená schůzka za soumraku v úzkých uličkách města Uruku Inannu překvapila. Dumuzi jí vůbec neříkal milá slovíčka, ale začal ji rov-

nou svádět. Tak se přece nejedná s dobře vcho-
vaným děvčetem! Co řekne matce, když nepříjde
včas domů? Dumuzi sám vymýšlí výmluvy a lás-
kyplné lži.

Já dívkou byla jsem
a teď se ženou stávám,
čas tancem, popěvky
od včerejška krátím.
Potkal mne, ach, potkal,
ten silák, ten pán!
Svou ruku do mé vložil,
druhou mi ramena objal.
Divoký býčku, nech mne jít,
já musím domů odejít!
Má matka Ningala už jistě čeká!
Jen jeden dotek, milá,
jen ještě jednou obejmů tě,
Inanno, já lhát tě naučím.
Své matce řekneš:
S přítelkyní
po náměstí jsme chodily,
na tamburínu hrály,
chvíli spolu tancovaly.
Ty tklivé, sladkobolné písne,
ty sladké melodie
uchvátily mne a čas
tak rychle plynul.
To matce řekni!
Teď však ulehni už na voňavou trávu,
v měsíčním svitu ulehni.
Ustelu ti, hřebínky z vlasů vyjmu,
o rozkoš podělíme se s měsícem.

Text volného pokračování příběhu ve druhé písni publikoval Samuel Noah Kramer ve spolupráci s německou sumeroložkou Inez Bernhardtovou (Kramer – Bernhardt 1961). Tabulka je uložena v Hilprechtově sbírce Univerzity v Jeně. Do češtiny přeložil Blahoslav Hruška.

Je zřejmé, že se Inanně podařilo odradit Dumuziho od svodů a přemluvila ho, aby se o ni vážně ucházel. Dumuzi nakonec sám doprovází dívku k jejím rodičům:

Teď chce už vejít do matčiných vrat
a já k nim předem utíkám.
Ať někdo matce všechno poví,
ať ona na zem olej z cedru vylíje.
Zesládne celý dům i slova její.

Řekne: Pane, tvé bohatství,
tvé stepní rostliny
jsou sladké a voňavé.
Pane, ty zajisté hoden jsi,
jsi hoden objetí
čisté naší dcery.

Láska nebo rituál?

Co asi cítili věřící při židovské bohoslužbě, když jim kantor v přítomnosti synagogy recitoval milostné verše? Vyznání lásky vybočovalo z ostatní liturgie velkého velikonočního svátku *pesach* i z obřadů za nekvašený chléb *massót*. Začínal nový zemědělský rok, zatímco ten kultovní trval už od podzimu. Tradici oslav rolnické a pastýřské práce (chléb a obětování beránků) znali jenom vzdělanci. *Píseň písni* (hebrejsky *Šir ha-širím*) řadili Izraelité do třetí skupiny posvátných spisů *ketúbím*. Při bohoslužbách byla předčítána zásadně ze svitku, ale jinak patřila mezi nejznámější sváteční skladby, které se ústní tradicí na Předním východě rozšířily již ve starověku.

Krásný a alegorický příběh o tajemství lásky nikdy nebyl jednoduchým textem. V průběhu staletí vzniklo mnoho parafrází a ve všech starších i současných překladech do jiných národních jazyků zůstávají dodnes nejasná místa. Krásu staré milostné lyriky stírala navíc snaha o potlačení erotiky a o „zapracování“ teologických výkladů. Ve světové literatuře existuje skutečně málo umělecky citlivých a současně i věrných interpretací.

Český čtenář je ve výhodě, protože dostal do ruky již koncem padesátých let 20. století znamenité přebásnění *Velepísně* od Jaroslava Seiferta. Jeho dílo, jež vzniklo ve spolupráci s hebraistou Stanislavem Segertem, jsme také záměrně použili v našich ukázkách. Nejkrásnější z písni Šelomových přeložil sice před ním i Stanislav Kostka Neumann, ale jeho verše mnohdy nerespektují znění a smysl původní předlohy.

Kraličtí bratři na sklonku 16. století i všichni další překladatelé *Starého zákona* vždy považovali *Píseň písni* především za duchovní skladbu. Drželi se sakrálního, alegorického výkladu, který podmiňoval přijetí *Velepísně* mezi kanonické spisy na synodu v Javné roku 90 po Kristu. Vztah Milého a Milé byl chápán obrazně jako vztah Hospodina k Izraeli a u křesťanů jako vztah Krista k církvi.

Apoštol Pavel v *Listu Efezským* (Ef 5, 25–28) nabádal muže v Malé Asii, aby milovali své ženy, jako si Kristus zamiloval svou církev, za niž se sám obětoval.

Píseň písní zůstala pro biblistiku a orientalistiku tvrdým oříškem až do dnešní doby. Existují výklady kultické, které celý text básně snižují jako přežitek prastaré pohanské liturgie z Kanaanu, proti níž vášnivě vystupovali izraelští proroci. Izajáš (Iz 17, 10) odsuzoval například zpronevěřilý Izrael za to, že „*vysazoval sadbu rozkoší a pěstoval cizokrajnou révu*“. Ezechiel (Ez 8, 14) zavrhoval jeruzalémské ženy, které seděly u brány Hospodino chrámu a oplakávaly zmizelého boha plodnosti Tammúze. Proroci často kázali o Boží lásce k lidu a vyčítali lidu jeho nevěru. Bůh však stvořil člověka k obrazu svému jako muže a ženu (Gn 1, 27), a tak se nelze divit, že jejich vzájemný vztah ve starozákonních knihách nikdy nebyl jenom otázkou víry, ale i otázkou lásky.

Dnes je jasné, že obsah *Písně písní* nelze zkoumat bez znalostí kulturního a historického prostředí starých civilizací Egypta a Předního východu. Německý teolog Othmar Keel ve známých curyšských komentářích ke *Starému zákonu* upozornil na paralely v metaforách *Velepísně* a v ugaritské mytologii z 2. tisíciletí př. n. l. (Keel 1986). Americký sumerolog Samuel Noah Kramer publikoval nápadně podobné sumerské milostné básně, jejichž opisy pocházejí z 19.–18. století př. n. l. (Kramer 1969). Vlivy staroegyptské lyriky jsou nesporné a badatelé o nich vědí nejméně sto let.

Problém geneze starozákonní *Velepísně* zkomplikovala alegorizace obsahu, kterou v různých traktátech *Babylónského talmudu* provedli rabíni již v 1. století n. l. *Píseň písní* připsali nejslavnějšímu z vládců Izraelského království Šalomounovi (žil v 10. století př. n. l.) a měli k tomu dobrý důvod. Šalomoun je ve *Starém zákonu* (1 Kr 5, 12) považován za autora 1 005 písní a 3 000 přísloví, z nichž jenom zlomek mnohem později sebrali písaři judského krále Chizkijáše (Ezechiáše, žil v letech 721–693 př. n. l.; Přísloví 25, 1).

Píseň písní se od jiných Šalomounových skladeb výrazně odlišuje, protože patří nikoli do mudroslovné literatury, ale do milostné lyriky. Takový básnický text mohl být stěží pravidelně a bez komentáře používán při bohoslužbě. Dnes již asi ne zjistíme, proč byla *Velepíseň* vůbec zařazena

do souboru hebrejských svatých knih a proč byla v kánonu svědomitě po staletí opisována. Zdá se, že významnou roli zde sehrála historická tradice. Lesk Šalomounova dvora, stavba prvního jeruzalémského chrámu (kolem roku 960 př. n. l.) a sláva tehdy ještě nerozděleného Izraelského království přetrvaly věky.

Šalomounovo autorství *Písně písní* nelze prokázat. Není však vyloučeno. *Velepíseň* mohla vzniknout v Jeruzalémě poté, co se Šalomoun oženil s egyptskou princeznou. Tuto myšlenku ostatně opakovaně zastával ve svých starozákonních komentářích i Georg Gerleman (Gerleman 1965). O této jistě okázalé svatbě se celkem čtyřikrát zmiňují *Královské knihy* (1 Kr 3, 1; 7, 8; 9, 16, 24; 11, 1). Tím bychom vysvětlili vlivy staroegyptských svatebních písní a všechny překvapivě podobné verše dochované na *Turínském papyru* a na papyru *Chestera Beattyho I.* Gerlemanovy argumenty však slábnou v okamžiku, kdy začneme sledovat poněkud mladší vztahy mezi Izraelem a Egyptem.

Na konci 8. století př. n. l. za krále Ezechiáše v Judsku byla po pádu Samaří záměrně opisována a shromažďována literární díla ze severní části Palestiny a z dnešní Sýrie. Zřejmě proto nalezneme v *Písní písní* i aramejské obraty. V té době se také každý vzdělanec v Judsku domluvil aramejsky (2 Kr 18, 26). Ve 14. roce Ezechiášovy vlády dobývají brány Jeruzaléma vojska asyrského krále Sinacheriba. Prorok Izajáš si všímá chování obyvatelstva (Iz 3, 16–18). Dcery sijónské chodí sice hrdě se vztyčenou hlavou, ale také se předvádějí a koketují na všechny strany. Za svou rozmařilost si vyslouží prokletí od Hospodina. Podobná slova (ovšem bez odsudku) nalézá neznámý básník i pro Milou v *Písní písní*. I ona je sebevědomá a svůdná zároveň.

Historikové oprávněně tvrdí, že v textu *Velepísně* jsou jistá místa umožňující ještě nižší datování. Například oáza En-Géd (1, 14) byla osídlena až na konci 7. století př. n. l. a četná exotická koření a balzámy se do východního Středomoří dostaly až po návratu prvních skupin Židů z babylónského zajetí (po roce 538 př. n. l.). Takové argumenty však nic nevytvářejí o době vzniku básně, protože mohlo jít o následné doplňky textu, kde se vyskytují dokonce i výpůjčky z perštiny a z řečtiny. Nejpozději v 1. století př. n. l. byla *Píseň písní* přeložena do řečtiny, včetně poetických,

ale nesporně i erotických popisů dívčího těla (Pís 7, 2–4). Ještě v době zařazení mezi kanonické spisy byly některé části *Velepísně* recitovány po hostincích, kde rozjitřovaly pijáky i svůdné tanečnice. V *Babylónském talmudu* i v rozhodnutí židovského Nejvyššího soudu (*Sanhedrinu*) stojí varování: „*Jestliže někdo z Velepísně jenom tak si propěvuje nebo v hospodě v dobu nevhodnou její verše předčítá, způsobuje neštěstí.*“

V další disputaci, čím že se tedy lidé mají při hostinách bavit, odpovídají rabinové: Lidé se mají učit zákony! Rabbi Akíba (zemřel roku 135) zakazoval vůbec zpěv *Písně písní* a celou ji označil za nemravnou. Text byl přesto mezi Židy oblíben a *Velepíseň* zaznívala k pohoršení rabinů na polích při dožínkách a na vinicích při vinobraní.

Teologům ani historikům se dosud nepodařilo zjistit, kdy se z milostných zpěvů lidových slavností dikůvzdání za dary přírody stala kultovní alegorie. Metaforické vyjádření vztahu Boha k Izraeli jako vztahu muže a ženy nalezneme ve *Starém zákonu* u proroků (Ozeáš, Jeremiáš), ale spíše jenom jako výjimečný výrazový prostředek. Francouzský biblista David Berthelémy spojuje alegorizaci *Písně písní* s procesem kanonizace biblických rukopisů a s novým pojetím Šalomounova mudroslovného odkazu. Šalomoun v *Příslovích* (8, 2–23) používá obrazu vdané svůdkyně jako protipólu kázně, víry a mravnosti. Svou roli zde jistě sehrál i přísný život náboženských sekt a bez významu nezůstala ani závažná historická změna. Izrael ztratil roku 63 př. n. l. poslední zbytky samostatnosti a dostal se na dlouhou dobu do římského područí. Lidové texty se tehdy oddělily od sakrálních. Kultovní obřady by ovšem byly bez integrace oblíbených skladeb jenom málo přitažlivé, a tak kněží „objevili“ v jejich alegorizaci nový smysl a obsah.

Vykladači *Písně písní* to neměli lehké ani v časném křesťanství ani ve středověku. Slova dívky, že její milý je voničkou z myrhy a v noci spočívá mezi jejími prsy (Pís 1, 13), komentoval Ibn Ezra (zemřel roku 1167) tak, že Jahve stanul mezi dvěma cherubíny. Starší Cyril Alexandrijský naopak tvrdil, že Kristus spočinul mezi *Starým a Novým zákonem*. V zásadě máme ovšem před sebou typologické zjednodušení milostného obrazu: jeden mezi dvěma.

Část *Písně písní*, kde má Šalomoun jako že-

nich na skráních věnec z (vavřínových?) listů, pokládal křesťanský učitel Origenés (žil v letech 185–254) za pozůstatek řeckých a římských svatebních obyčejů. Pod vlivem platonismu vykládal Origenés o tajemství lásky Boha k člověku. Současně si však uvědomoval, že verše spíše svádějí k milování muže s ženou. Proto také vřele souhlasil se starým doporučením rabinů, aby četba *Velepísně* byla povolena pouze dospělým. Jako hranici stanovil věk třiceti let.

Ještě ve 4. století po Kristu věřící příliš nedůvěřovali křesťanským a židovským výkladům spojeným s alegorizací erotických a lidských tužeb. Cyril Jeruzalémský (313–387) při kázáních varoval: „*Nevěřte, že tato píseň je smyslná a plná vášní, jak si mnozí myslí! Ti pouze přejímají slova, aniž by o nich přemýšleli.*“ *Píseň písní* stále však zůstávala radostnou a krásnou skladbou. Cyrilův výklad, že zdobení lůžka (3, 9–10) je symbolem utrpení Ježíše Krista, působil i nadále nevěrohodně.

Spory o *Píseň písní* trvaly již půl tisíciletí, když církevní otcové na 5. koncilu v Konstantinopoli (roku 553) znovu pochybovali, zda takový text vůbec patří do souboru svatých knih. Proč by měl kánon obsahovat milostné vyznání krále Šalomouna nějaké egyptské princezny? *Velepíseň* ovšem v kánonu nakonec zůstala a z pochybovačů se stali kacíři.

Teolog Othmar Keel se domnívá, že církev z různých důvodů potřebovala „schválená“ slova o lásce a milování. Slova, která by odpovídala textům loutníků, zpívajících později pod zdmi hradů své příběhy. *Písně minesengrů* zřejmě pronikaly i za fortny středověkých klášterů, kde ne jeden z mnichů podlehl jejich pokušení. Pokud se vůbec dochovaly tehdejší verše o milostném vzplanutí, nápadně připomínají Šalomounova slova o dívčí kráse. Umberto Eco je v románu *Jméno růže* podle našeho názoru velmi příhodně vložil do úst svých hrdinů.

S *Velepísní* si neporadili církevní myslitelé ani v čase reformace a humanismu. Sebastian Castello po vzrušeném sporu s Kalvínem opustil roku 1545 Ženevu, kde tehdy hájil názor, že *Píseň písní* je lascivní báseň o Šalomounově milostné aféře. Jan Kalvín patřil samozřejmě k alegoristům. Šalomounova i dívčina vyznání chápal jako obraz Kristovy lásky k církvi, jež se rozvinula z lásky Boha k vyvolenému lidu Izraele.

Teprve v 18. století začínají badatelé studovat původní text ve vztahu k době a prostředí jeho vzniku. Německý básník a filozof Johann Gottlieb Herder (1744–1803) pořídil z hebrejských předloh nový překlad. Na rozdíl od Martina Luthera čtenář ve verších znovu objevil milostnou lyriku starého Orientu v celé její šíři. Herder dokonce spojil *Píseň písní* se středověkými básněmi a postavil ji do protikladu s běžnou dvorskou poezií. Tak se konečně dostáváme k zásadnímu problému přenosu lidové tvorby do náboženského kultu a alegorie, k motivům lidových svátků v oficiálních slavnostech kultovního kalendáře.

Studium této problematiky měl na mysli předčasně zesnulý semitista Karel Petráček, když začal na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze v šedesátých letech minulého století soustavně sbírat milostné básně Předního východu a srovnávat je s evropskou lyrikou. Poznal, že jeho oblíbená „svítáníčka“ a „zastavenička“ mají s nimi mnoho společných motivů. Dějově je můžeme vyjádřit posloupností: okouzlení, setkání, seznámení, namlouvání a opojení láskou. Často se vyskytuje i peripetie – nejistota a úzkost. Vyvrcholení představuje soužití milenců, které je korunováno svatbou. Náš vzácný učitel Karel Petráček bohužel již nestačil svou jedinečnou sbírku uspořádat a vydat. Odešel na věčnost za svými dávnými milenci.

V orientální milostné lyrice jsou krásné popisy prostředí. První kroky zamilovaných míří do volné přírody (háj, vinice, lučina), společenství a spojení lásky chrání přístřešek (dům, ložnice). Dívka je opěvována jako „královna“ a téměř vždy se pro svého milého koupe, voní a zdobí. Tak to dělá i Milá v *Písní písní*. Verše o „vůni lásky“ (4, 12–16) tedy nemusely být součástí rituálu svatby. Do obřadů se mohly naopak dostat jako ozvěny prastarých lidových zvyků.

O paralelách k *Písní písní* v milostných básních starého Egypta jsme se již zmínili. Druhý proud kulturních vlivů pronikal do Palestiny z Mezopotámie bezprostředně sice až v 1. tisíciletí př. n. l., ale jeho kořeny jsou mnohem starší.

V sumerské a akkadské literatuře se milostná lyrika objevuje, jak jsme již uvedli, ve spojení s kultovními obřady, v nichž mladíka představuje vládce a dívku kněžka zasvěcená bohyni Inanně (Ištaře). Spojení milenců v chrámu o novoročních svátcích mělo zajistit plodnost země v celém dal-

ším vegetačním období. Svatá svatba (*hieros gamos*) byla ve starověké Mezopotámii i v antickém Řecku vyvrcholením rituálu plodnosti. Výrazové prostředky staroegyptských a arabských svatebních písní jsou podobné. Taková tisíciletí trvající shoda nás nemusí v tematicky jinak poměrně úzké milostné lyrice překvapovat.

Ve velmi různorodém souboru textů *Starého zákona* představuje *Píseň písní* jednu z nejkrásnějších syntéz milostné poezie starého Předního východu. Byla kdysi a zůstala dodnes oslavou jednoho z nejpodivuhodnějších lidských citů – lásky.

Anonym

Starý Zákon: Píseň písní

(hebrejsky Šír ha-šírím, sbírka byla sestavena asi v 5. století př. n. l. ze starších pramenů; autorství bývá též připisováno izraelskému králi Šalomoumovi, jenž žil v 10. století př. n. l.)

Touha (1, 2–4)

Opoj mne polibkem svých rtů,
vždyť nad víno je milování tvé.
Tvé oleje jsou vůní proslulé,
a jméno tvé je olej nejjemnější.
A proto dívky tebe milují.
Jen vleč mne za sebou a spěchejme,
a do svých komnat, králi, uveď mne.
V tobě se radujme a plesejme,
pochvalujíce, že nad víno je milování tvé –
a po zásluze tebe miluji.

Úskalí lásky (1, 5–6)

Jsem snědá, ale půvabná, dcery jerúsalémské,
jak stany Kédaru, jak houně kmene Salmy.
Nehleďte, že snědá jsem a že mne slunce ožehlo.
Rozhněvaní synové matky mé
přikázali mi hlídat vinice
a viničku svou neuhlídala jsem.

Vonička z myrhy (1, 13–17)

Voničkou z myrhy je můj miláček
a v noci mezi mými prsy spočívá,
hrozníčkem henny je můj miláček
v révoví vinic Ěn-gedí.
Jak krásná jsi, má milá, jak krásná jsi,
tvé oči třpytí se jak holoubci.
Jak krásný jsi, můj milý, jak líbezný.

Už se nám naše lůžko zelená
v paláci z větví cedrových pod střechou cypřišů.

Zrání lásky (2, 3–7)

Do jeho stínu jsem si ráda usedla,
mým ústům bylo sladké jeho ovoce.
Do viničního domku mne pak zavedl
a praporcem mu byla láska nade mnou.
Posilněte mne kusem rozinek
a navraťte mi síly jablky,
neboť jsem láskou nemocná.
Pod hlavou mou je jeho levice
a pravicí mne objímá.
Zapřísahám vás, dcery jerúsalémské,
při gazelách, při laních bázlivých,
běda, vyrušíte-li lásku mou,
a chraňte se budít ji, dokavad nebude chtít.

Odvaha lásky (3, 1–4)

Na lůžku za nocí jsem hledala
toho, kterého z duše miluji.
Hledala jsem ho, ale nenašla.
Vstanu a město proběhnu, po uličkách a po
ryncích,
hledajíc toho, jehož z duše miluji.
Hledala jsem ho, ale nenašla.
Našly mne hlídky obcházející po městě.
Neviděli jste toho, jehož miluji?
Však sotva jsem je minula,
našla jsem toho, jehož miluji.
Už ho držím, už ho nepustím,
dokud ho nepřivedu do domu matky své
a do světnice té, která mne zrodila.

Krása milé (4, 1–7)

Jak jsi krásná, má milá, jak jsi krásná!
Tvůj zrak se třpytí jako holoubci ve stínu závoje.
Tvé vlasy jsou jako stádo koziček,
které se vlní svahy giládskými.
Tvé zuby jsou jako ovce před stříží,
když vyšly z koupadla,
a všechny budou mítí dvojčátka
a neplodná z nich není ani jediná.
Jako karmínová šňůrka jsou tvé rty
a ústa tvá jsou spanilá,
tvá skrář je prasklý granátový plod ve stínu
závoje.
Jako věž Dávidova je tvá šj s ochozy kolem
a tisíc štítů na ní zavěšeno,

a vesměs štítů rytířských.
Tvá ňadra jsou jako dvě mládátka,
dvojčátka gazelí, která se pasou v liliích.
Až odvane den a prchnou stíny,
půjdu si na horu myrhovou, pahorek kadidlový.
Vše na tobě je krásné, milá má,
a není poskvrvny na tobě.

Vůně lásky (4, 12–16)

Zahrado zavřená, má sestro nevěsto,
zahrado zavřená, pramene zapečetěný.
Tvůj klín je sad granátovníků
a v něm vzácné ovoce, henna i nard.
Nard i šafrán, puškvorec i skořice
se všemi stromy kadidlovými,
myrha a aloe se všemi nejlepšími z balzámů.
Prameni zahradní, studno vody živé,
tekoucí z Libanónu.
Procitni, vánku severní, duj, větře jižní,
prověj mou zahrádku, nechť vanou její vůně
a přijde miláček můj do své zahrady,
pojisti ovoce ze vzácných plodů jejích.

Opojení láskou (5, 2–6, 8)

Spím, ale moje srdce bdí, slyš, milý můj klepe.
Otevři sestro, milá má, holubice má čistá,
má hlava je plná rosy a vlasy moje nočních
krůpějí.
Svlékla jsem sukni svou, proč mám ji opět
oblékat?
Umyla jsem nohy své, proč mám je znova
pošpinit?
Můj milý protáhl svou ruku otvorem
a vnitřnosti mé vzedmuly se ve mně.
Vstala jsem, abych otevřela milému.
Vtom s mých rukou myrha odkapává
i s mých prstů myrha rozetřená na rukojeti
závory.
Otevřela jsem milému,
však miláček můj uhnul a je pryč.
Hrdlo se mi sevřelo, když zmizel.
Hledala jsem ho, ale nenašla,
volala jsem ho, ale neozval se.
(...)
Zapřísahám vás, dcery jerúsalémské,
jestliže naleznete mého miláčka, co zvěstujete
jemu?
Že jsem nemocná láskou.

Krása milého (5, 9–16)

Co je tvůj miláček z milých nejmilejších,
 ty nejkrásnější z žen?
 Co je tvůj miláček, z milých nejmilejších,
 že takto nás zapřísaháš?
 Můj milý je krev a mléko a nezaniká mezi tisíci,
 jeho hlava je jako zlato ryzí,
 kučery jeho jsou trsy plodů palmových,
 černé jak havran.
 Oči jeho jsou jako holoubci
 při řečištích plných vod,
 koupají se v mléce, sedíce nad hojností.
 Tváře jeho jsou jako záhon balzámu,
 na kterém rostou vůně.
 Jeho rty lilie rosící myrhu tekutou.
 Ruce jeho prstence zlaté, vykládané taršíšem.
 Břicho jeho je kus slonoviny, vykládané lazurem.
 Lýtka jeho sloupy mramorové na zlatých
 deskách.
 Postavou je jak Libanón, ztepilý jak cedry.
 Působení jeho jak mísa sladkostí a celý on je jako
 klenot.
 To je můj milý, to je přítel můj, dcery
 jerúsalémské.

Zahrada lásky (6, 1–3)

Kam odešel tvůj miláček, ty nejkrásnější z žen,
 kam zamířil tvůj miláček, bychom jej mohli
 s tebou hledati?
 Do zahrady sestoupil můj milý nad záhon
 balzámu,
 do zahrad přišel pást a trhat lilie.
 Já jeho jsem a miláček je můj a pase v liliích.

Vznešenost lásky (7, 1–4, 6)

Tancuj, tancuj, Šulamít,
 tancuj, ať na tě můžem patřiti.
 Co uvidíte na Šulamít, tančící s meči?
 Jak krásné jsou tvé nohy v střevíčkách,
 princezno.
 Křivky tvých boků jsou náhrdelníky,
 dílo rukou umělcových.
 Tvůj klín je mísa vykroužená,
 nechť nechybí v ní víno.
 Břicho tvé stoh pšeničný, vroubený liliemi.
 Tvé prsy jako dvě mláďátka, dvojčátka gazelí.
 (...)
 Tvá hlava na rameni jako Karmel
 a vrkoče tvé jako nach.
 I krále je možno spoutat kadeřemi.

Útočnost lásky (7, 7–11)

Jak krásná jsi, jak příjemná, láska, v rozkoších.
 Tvá postava je palmě podobná a prsy tvé
 hroznům.
 I řekl jsem: vylezu na palmu, zmocním se
 plodů jejích.
 A nechť jsou tvé prsy hrozny révové
 a dech tvůj voní jablky.
 Ponebí tvé je víno nejlepší,
 které jde k duhu tvému miláčku,
 rty, zuby jeho svlažující.
 Jsem svého milého a jeho vášeň na mne doléhá.

Soulad lásky (7, 12–14)

Pojď, milý můj, vyjdeme do polí
 a v keřích henny přenocujem.
 Půjdeme časně ráno do vinic
 podívat se, zda pučí réva,
 zda květ se otevřel a granátovníky již vykvetly.
 Tam dám ti lásku svou.
 Pokříný svou vůni vydaly
 u našich vrátek všechno vzácné ovoce,
 všechno vzácné ovoce, staré i nové,
 které jsem schovala jen pro tebe.

Neprodejnost lásky (8, 8–14)

Máme sestřičku maličkou a prsu dosud nemá.
 Co máme dělat s naší sestřičkou
 v den, kdy se budou o ni ucházet?
 Jestliže hradbou je, cimbuří stříbrné na ní
 vystavíme.
 Jestliže branou je, připevníme na ni desku
 cedrovou.
 Já jsem hradba a prsy mé jsou věže.
 Tehdy jsem se stala v očích jeho
 tou, která dává klid.
 Vinici kdysi měl král Šelómó v Baal-Hámónu
 a svěřil vinici svou hlídačům,
 za její ovoce by každý dal tisíc stříbrných.
 Však moje vinice je přede mnou,
 nech si své stříbro, králi Šelómó,
 i ty dvě stovky pro hlídače úrody.
 Ty, která sedáváš si v zahradách,
 jejímuž hlasu naslouchají přátelé,
 dej, ať i já ti mohu naslouchat.
 Pospěš, můj miláčku a buď jak gazela
 anebo kolouch na horách Balzámových.

Bibliografická poznámka: Verše, které přeložil Stanislav Segert za básnické spolupráce Jaroslava Seiferta, byly publikovány v knize *Pět svátečních svitků* (Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1958, s. 23–50) a vyšly ještě

později několikrát samostatně. Mezititulky jednotlivých částí jsme převzali z ekumenického překladu a komentáře *Starý Zákon: Překlad s výkladem*, sv. 10: *Příslaví, Kazatel, Píseň*. Praha: Kalich, 1979, s. 251–328.

Literatura

(citovaná, použitá, doporučená)

- Abdallah, Fayssal (1987): La Femme dans le Royaume d'Alep au XVIIe siècle av. J.-C. In: Durand, Jean-Marie, ed., *La Femme dans le Proche-Orient Antique. Compte Rendu de la XXXIIIe Rencontre Assyriologique Internationale (Paris, 7-10 Juillet 1986)*. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations, s. 13-15.
- Albenda, Pauline (1987): Woman, Child, and Family: Their Imagery in Assyrian Art. In: Durand, Jean-Marie, ed., *La Femme dans le Proche-Orient Antique. Compte Rendu de la XXXIIIe Rencontre Assyriologique Internationale (Paris, 7-10 Juillet 1986)*. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations, s. 17-21.
- Antalík, Dalibor (1999): O kenaanské „sakrační prostituci“ aneb o dějinách jednoho mýtu. In: Hoblík, Jiří, ed., *Pouštěj svůj chléb po vodě. Sborník pro Milana Balabána*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, s. 66-93.
- Arnaud, Daniel (1973): La prostitution sacrée en Mésopotamie: Un mythe historiographique? *Révue d'Histoire des Religions*, roč. 183, s. 111-115.
- Artzi, Pinhas (1987): The Influence of Political Marriages on the International Relations of the Amarna-Age. In: Durand, Jean-Marie, ed., *La Femme dans le Proche-Orient Antique. Compte Rendu de la XXXIIIe Rencontre Assyriologique Internationale (Paris, 7-10 Juillet 1986)*. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations, s. 23-26.
- Asher-Greve, Julia M. (1987): The Oldest Female Oneiro-mancer. In: Durand, Jean-Marie, ed., *La Femme dans le Proche-Orient Antique. Compte Rendu de la XXXIIIe Rencontre Assyriologique Internationale (Paris, 7-10 Juillet 1986)*. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations, s. 27-32.
- Bardtke, Hans (1988): *Příběhy ze starověké Palestiny*. Praha: Orbis.
- Ben-Barak, Zafirra (1987): The Queen Consort and the Struggle for Succession to the Throne. In: Durand, Jean-Marie, ed., *La Femme dans le Proche-Orient Antique. Compte Rendu de la XXXIIIe Rencontre Assyriologique Internationale (Paris, 7-10 Juillet 1986)*. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations, s. 33-40.
- Bič, Miloš (1979): *Stopami dávných věků: Mezi Nilem a Tigridem*. Praha: Vyšehrad.
- Bič, Miloš (1986): *Ze světa Starého zákona, I*. Praha: Vyšehrad.
- Biga, Maria Giovanna (1987): Femmes de la Famille royale d'Ebla. In: Durand, Jean-Marie, ed., *La Femme dans le Proche-Orient Antique. Compte Rendu de la XXXIIIe Rencontre Assyriologique Internationale (Paris, 7-10 Juillet 1986)*. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations, s. 41-47.
- Bishop, Clifford – Husain, Shahrukh – Vitebsky, Piers (2001): Origins – The Evolution of Sexual Culture. In: Bishop, Clifford – Osthelder, Xenia, ed.: *Sexualia: From Prehistory to Cyberspace*. Köln am Rhein: Köne-mann Verlagsgesellschaft mbH, s. 129-187.
- Bishop, Clifford – Osthelder, Xenia, ed. (2001): *Sexualia: From Prehistory to Cyberspace*. Köln am Rhein: Köne-mann Verlagsgesellschaft mbH.
- Boymel, Natalie, ed. (1996): *Sexuality in Ancient Art: Near East, Egypt, Greece, and Italy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brentjes, Burchard (1968): *Zlatý věk lidstva*. Praha: Orbis.
- Browe, Peter (1936): *Zur Geschichte der Entmannung: Eine religions- und rechtsgeschichtliche Studie*. Breslau: Breslauer Studien zur historischen Theologie N. F. 1.
- Burian, Jan – Oliva, Pavel (1984): *Civilizace starověkého Středomoří*. Praha: Svoboda.
- Cole, William G. (1960): *Sex and Love in the Bible*. London: Hodder & Stoughton.
- Cosby, Michael R. (1985): *Sex in the Bible*. Englewood Cliffs (New Jersey): Prentice-Hall.
- Dahood, Mitchell (1987): Love and Death at Ebla and Their Biblical Reflections. In: Marks, John H. – Good, Robert M., ed., *Love and Death in the Ancient Near East: Essays in Honor of Marvin H. Pope*. Guilford (Connecticut): Four Quarters Publishing Company, s. 93-104.
- Demare, Sophie (1987): L'interprétation de Nb 5, 31 à la lumière des droits cunéiformes. In: Durand, Jean-Marie, ed., *La Femme dans le Proche-Orient Antique. Compte Rendu de la XXXIIIe Rencontre Assyriologique Internationale (Paris, 7-10 Juillet 1986)*. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations, s. 49-52.
- Dufour, Pierre (1925): *Geschichte der Prostitution: Bei allen Völkern von der Urzeit bis zur Gegenwart*. 7., přepracované vydání. Berlin: Dr. P. Langenscheidt.
- Duchovní prameny života: Stvoření ve starých mýtech a náboženstvích* (1997): Praha: Vyšehrad, 1997.
- Durand, Jean-Marie, ed. (1987): *La Femme dans le Proche-Orient Antique. Compte Rendu de la XXXIIIe Rencontre Assyriologique Internationale (Paris, 7-10 Juillet 1986)*. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations.
- Epos o Gilgamešovi* (2003). Z akkadských, sumerských a che-titských originálů přeložili a úvodními studiemi opatřili Jiří Prosecký, Blahoslav Hruška a Marek Rychtařík. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Epstein, Louis M. (1942): *Marriage Laws in the Bible and the Talmud*. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.
- Epstein, Louis M. (1942): *Sex Laws and Customs in Judaism*. New York: Bloch.
- Fischl, Viktor (1999): *Píseň písní zvaná Šalamounova*. Praha: Sefer.
- Foster, Benjamin (1987): Gilgamesh: Sex, Love and the Ascent

- of Knowledge. In: Marks, John H. – Good, Robert M., ed., *Love and Death in the Ancient Near East: Essays in Honor of Marvin H. Pope*. Guilford (Connecticut): Four Quarters Publishing Company, s. 21–42.
- Foster, Benjamin R. (1987): Notes on Women in Sargonic Society. In: Durand, Jean-Marie, ed., *La Femme dans le Proche-Orient Antique. Compte Rendu de la XXXIIIe Rencontre Assyriologique Internationale (Paris, 7–10 Juillet 1986)*. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations, s. 53–61.
- Fronzaroli, Pelio (1987): La Formation des Noms personnels féminins a Ebla. In: Durand, Jean-Marie, ed., *La Femme dans le Proche-Orient Antique. Compte Rendu de la XX-XIIIe Rencontre Assyriologique Internationale (Paris, 7–10 Juillet 1986)*. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations, s. 63–73.
- Garbini, Giovanni (1971): *Starověké kultury Předního východu*. Praha: Artia.
- Gerleman, Georg (1965): *Ruth. Das Hohe Lied*. (Biblischer Kommentar, Altes Testament XVIII). Neukirchen: Vklun.
- Greenfield, Jonas C. (1987): Some Neo-Babylonian Women. In: Durand, Jean-Marie, ed., *La Femme dans le Proche-Orient Antique. Compte Rendu de la XXXIIIe Rencontre Assyriologique Internationale (Paris, 7–10 Juillet 1986)*. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations, s. 75–80.
- Grosz, Katarzyna (1987): Daughters Adopted as Sons at Nuzi and Emar. In: Durand, Jean-Marie, ed., *La Femme dans le Proche-Orient Antique. Compte Rendu de la XXXIIIe Rencontre Assyriologique Internationale (Paris, 7–10 Juillet 1986)*. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations, s. 81–86.
- Heller, Jan (1988): *Starověká náboženství*. 2. vydání. Praha: Kalich.
- Heltzer, Michael (1987): The Neo-Assyrian *Šakintu* and the Biblical *Sokenet* (I Reg. 1, 4). In: Durand, Jean-Marie, ed., *La Femme dans le Proche-Orient Antique. Compte Rendu de la XXXIIIe Rencontre Assyriologique Internationale (Paris, 7–10 Juillet 1986)*. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations, s. 87–90.
- Hicks, R. Lansing (1987): The Door of Love. In: Marks, John H. – Good, Robert M., ed., *Love and Death in the Ancient Near East: Essays in Honor of Marvin H. Pope*. Guilford (Connecticut): Four Quarters Publishing Company, s. 153–158.
- Hill, Charlotte – Wallace, William (1999): *Erotikon: Erotische Kunst und Literatur aus aller Welt*. Köln: Benedikt Taschen Verlag GmbH. (Překlad anglického originálu: *Erotica: An Illustrated Anthology of Sexual Art and Literature*, Volumes I, II+III. London: Eddison Sadd Editions Limited, 1992, 1993, 1996.)
- Hruška, Blahoslav (1987): *Pod babylónskou věží*. Praha: Práce.
- Hruška, Blahoslav (1994): Das Hohelied und die sumerische Kultpoesie. In: Pavlincová, Helena et al., *The Bible in the Cultural Context*. Brno: Institute of Religious Studies of the Faculty of Arts of the Masaryk University, s. 163–169.
- Hruška, Blahoslav (1995): *Kultovní život starého Sumeru*. Praha: Orientální ústav Akademie věd ČR.
- Charvát, Petr (1999): Bohyně či psychopompi? Sošky žen s homolovitými účesy v mezopotamském pravěku. In: Obuchová, Lubica – Müllerová, Petra, ed., *Náboženské motivy v asijském umění*. Praha: Česká orientalistická společnost – Nakladatelství Dar Ibn Rushd, s. 11–20.
- Jacobsen, Thorkild (1970): *Toward the Image of Tammuz and Other Essays on Mesopotamian History and Culture*. Harvard Semitic Series 21. Cambridge (Massachusetts): Harvard University Press.
- Jacobsen, Thorkild (1976): *The Treasures of Darkness: A History of Mesopotamian Religion*. New Haven – London: Yale University Press.
- Jacobsen, Thorkild (1987): *The Harps that Once ...* New Haven – London: Yale University Press.
- Joannes, Francis (1987): Un cas Remariage d'Époque néo-Babylónienne. In: Durand, Jean-Marie, ed., *La Femme dans le Proche-Orient Antique. Compte Rendu de la XX-XIIIe Rencontre Assyriologique Internationale (Paris, 7–10 Juillet 1986)*. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations, s. 91–96.
- Kampen, Natalie Boymel, ed. (1996): *Sexuality in Ancient Art: Near East, Egypt, Greece, and Italy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Keel, Othmar (1986): *Das Hohe Lied*. Band 18. Zürcher Bibelkommentare. Zürich: Theologischer Verlag.
- Klein, Jacob (1987): The Birth of a Crownprince in the Temple: A Neo-Sumerian Literary Topos. In: Durand, Jean-Marie, ed., *La Femme dans le Proche-Orient Antique. Compte Rendu de la XXXIIIe Rencontre Assyriologique Internationale (Paris, 7–10 Juillet 1986)*. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations, s. 97–106.
- Klíma, Josef (1976): *Lidé Mezopotámie: Cestami dávné civilizace a kultury při Eufratu a Tigridu*. Praha: Orbis.
- Klíma, Josef (1979): *Nejstarší zákony lidstva: Chammurapi a jeho předchůdci*. Praha: Academia.
- Kramer, Samuel Noah (1963): Cuneiform Studies and the History of Literature: The Sumerian Sacred Marriage Texts. *Proceedings of the American Philosophical Society*, roč. 107, č. 6, s. 509–510.
- Kramer, Samuel Noah (1969): *The Sacred Marriage Rite: Aspects of Faith, Myth and Ritual in Ancient Sumer*. Bloomington – London: Indiana University Press.
- Kramer, Samuel Noah (1987): The Woman in Ancient Sumer: Gleanings from Sumerian Literature. In: Durand, Jean-Marie, ed., *La Femme dans le Proche-Orient Antique. Compte Rendu de la XXXIIIe Rencontre Assyriologique Internationale (Paris, 7–10 Juillet 1986)*. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations, s. 107–112.
- Kramer, Samuel Noah – Bernhardt, Inez (1961): *Sumerische Literarische Texte aus Nippur*. Band 1: *Mythen, Epen, Weisheitsliteratur und andere Literaturgattungen*. Berlin: Akademie-Verlag.
- Kronhausen, Phyllis – Kronhausen, Eberhard (1978): *The Complete Book of Erotic Art*. New York: Bell Publishing Company.
- Lafont, Bertrand (1987): Les Filles du Roi de Mari. In: Du-

- rand, Jean-Marie, ed., *La Femme dans le Proche-Orient Antique. Compte Rendu de la XXXIIIe Rencontre Assyriologique Internationale (Paris, 7–10 Juillet 1986)*. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations, s. 113–123.
- Lambert, Wilfred G. (1987): *Goddesses in the Pantheon: A Reflection of Women in Society?* In: Durand, Jean-Marie, ed., *La Femme dans le Proche-Orient Antique. Compte Rendu de la XXXIIIe Rencontre Assyriologique Internationale (Paris, 7–10 Juillet 1986)*. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations, s. 125–130.
- Leemans, Wilhelmus François (1952): *Ishtar of Lagaba and Her Dress*. Leiden: E. J. Brill.
- Leick, Gwendolyn (1994): *Sex and Eroticism in Mesopotamian Literature*. London – New York: Routledge.
- Lloyd, Seton (1974): *The Art of the Ancient Near East*. London: Thames & Hudson.
- Lo Duca, Giuseppe Maria (1966): *Erotique de l'art*. Paris: La Jeune Parque.
- Lo Duca, Giuseppe Maria (1969): *Histoire de l'érotisme*. Paris: La Jeune Parque.
- Marks, John H. – Good, Robert M., ed. (1987): *Love and Death in the Ancient Near East: Essays in Honor of Marvin H. Pope*. Guilford (Connecticut): Four Quarters Publishing Company.
- Mellaart, James (1978): *The Earliest Civilisations of the Near East*. London: Thames & Hudson.
- Mýty staré Mezopotámie: Sumerská, akkadská a chetitská literatura na klínopisných tabulkách* (1977). Přeložili Blahoslav Hruška, Lubor Matouš, Jiří Prosecký a Jana Součková. Praha: Odeon, 1977.
- Neumann, Hans (1987): *Bemerkungen zu Ehe, Konkubinat und Bigamie in neusumerischer Zeit*. In: Durand, Jean-Marie, ed., *La Femme dans le Proche-Orient Antique. Compte Rendu de la XXXIIIe Rencontre Assyriologique Internationale (Paris, 7–10 Juillet 1986)*. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations, s. 131–137.
- Neumann, Stanislav Kostka (1925–1926): *Dějiny lásky. Populární obrazy z dějin snubnosti, manželství a prostituce od pravěku až po dobu nejnovější. Podle výsledků bádání moderního a z vědeckých děl nejspolehlivějších sest. a zprac. Hynek Záruba a Jiří Votoček*. 5 svazků – Díl 1. (Láska primitivní), 1925, 359 s., 17 obr. Díl 2. (Láska antická), 1925, 395 s., 18 obr. Díl 3. (Láska středověká), 1925, 509 s., 22 obr. Díl 4. (Láska východní), 1925, 491 s., 22 obr. Díl 5. (Láska novodobá), 1926, 602 s., 26 obr. Praha: Šotek.
- Neumann, Stanislav Kostka (1931–1932): *Dějiny ženy: Populární sociologické, etnologické a kulturně-historické kapitoly*. 4 svazky – Díl 1. (Žena přírodní), 1931, 542 s., 210 obr. Díl 2. (Žena starověká), 1932, 452 s., 172 obr. Díl 3. (Žena středověká a renesanční), 1932, 349 s., 140 obr. Díl 4. (Žena novodobá a moderní), 1932, 512 s., 196 obr. Praha: Melantrich.
- Neumann, Stanislav Kostka (1999): *Dějiny ženy: Populárně sociologické, etnologické a kulturně historické kapitoly*. (Reedice s doplňkem dr. Evženie Kloučkové.) Praha: Otakar II., Euromedia group k. s., Knižní Klub Praha.
- Ohrtmann, Winfried (1974): *Das alte Orient*. Propyläen Kunstgeschichte, svazek 18. Berlin: Propyläen Verlag.
- Pět svátečních svitků* (1958). Přeložil Stanislav Segert, přebásnil Jaroslav Seifert. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1958.
- Prosecký, Jiří (1995): „Královské knihy“ staré Mezopotámie. Praha: Orientální ústav Akademie věd ČR.
- Prosecký, Jiří (1995) *Prameny moudrosti: Mudroslovná literatura staré Mezopotámie*. Praha: Oikúmené.
- Prosecký, Jiří, ed. (1999): *Encyklopedie starověkého Předního východu*. Praha: Libri.
- Quinnell, Susan (1994): *The Erotic Object: Sexuality in Sculpture from Prehistory to the Present Day*. Kidderminster: Crescent Moon Publishing.
- Reade, Julian (1987): *Was Sennacherib a Feminist?* In: Durand, Jean-Marie, ed., *La Femme dans le Proche-Orient Antique. Compte Rendu de la XXXIIIe Rencontre Assyriologique Internationale (Paris, 7–10 Juillet 1986)*. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations, s. 139–145.
- Roaf, Michael (1998): *Svět Mezopotámie*. Praha: Knižní klub.
- Rogerson, John (1996): *Svět bible*. Praha: Knižní klub.
- Rosenthal, Franz (1987): *Reflections on Love in Paradise*. In: Marks, John H. – Good, Robert M., ed., *Love and Death in the Ancient Near East: Essays in Honor of Marvin H. Pope*. Guilford (Connecticut): Four Quarters Publishing Company, s. 247–254.
- Sefati, Yitschak (1998): *Love Songs in Sumerian Literature*. Ramat Gan: Bar-Ilan University Press.
- Sasson, Jack M. (1987): *Love's Roots: On the Redaction of Genesis 30:14–24*. In: Marks, John H. – Good, Robert M., ed., *Love and Death in the Ancient Near East: Essays in Honor of Marvin H. Pope*. Guilford (Connecticut): Four Quarters Publishing Company, s. 205–209.
- Seedorf, Thomas (1996): *Kastraten*. In: Finscher, Ludwig, ed., *Die Musik in Geschichte und Gegenwart: Allgemeine Enzyklopädie der Musik begründet von Friedrich Blume*. Zweite, neubearbeitete Ausgabe. 20 Bände in zwei Teilen; Sachteil in acht Bänden, Personenteil in zwölf Bänden. Sachteil 5, Kas – Mein. Kassel – Basel – London – New York – Prag – Stuttgart – Weimar: Bärenreiter; Metzler, s. 15–20.
- Sjöberg, Ake (1969): *The Collection of the Sumerian Temple Hymns*. (Texts from Cuneiform Sources, Vol. III). New York: J. J. Augustin Publisher.
- Slovník judaismu, křesťanství, islámu* (1994). Praha: Mladá fronta, 1994.
- Snell, Daniel C. (1987): *Notes on Love and Death in Proverbs*. In: Marks, John H. – Good, Robert M., ed., *Love and Death in the Ancient Near East: Essays in Honor of Marvin H. Pope*. Guilford (Connecticut): Four Quarters Publishing Company, s. 165–168.
- Součková, Jana (1979): *Starověký Přední východ*. Praha: Mladá fronta.
- Starý Zákon: Překlad s výkladem* (1979). Svazek 10: *Příslaví, Kazatel, Píseň*. Praha: Kalich, 1979.
- Steiner, Gerd (1987): *Die Femme fatale im alten Orient*. In: Durand, Jean-Marie, ed., *La Femme dans le Proche-Orient Antique. Compte Rendu de la XXXIIIe Rencontre Assyriologique Internationale (Paris, 7–10 Juillet 1986)*. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations, s. 147–153.

- Tavares, Augusto A. (1987): L'Almanach hebraïque et l'Almatu des textes akkadiens. In: Durand, Jean-Marie, ed., *La Femme dans le Proche-Orient Antique. Compte Rendu de la XXXIIIe Rencontre Assyriologique Internationale (Paris, 7-10 Juillet 1986)*. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations, s. 155-162.
- Van Seters, John (1987): Love and Death in the Court History of David. In: Marks, John H. – Good, Robert M., ed., *Love and Death in the Ancient Near East: Essays in Honor of Marvin H. Pope*. Guilford (Connecticut): Four Quarters Publishing Company, s. 121-124.
- Vanstiphout, Herman L. J. (1987): Un carré d'amour sumérien, or Ways to Win a Woman. In: Durand, Jean-Marie, ed., *La Femme dans le Proche-Orient Antique. Compte Rendu de la XXXIIIe Rencontre Assyriologique Internationale (Paris, 7-10 Juillet 1986)*. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations, s. 163-178.
- Wilcke, Claus (1987): Die Schwester des Ehemannes ([erib]). In: Durand, Jean-Marie, ed., *La Femme dans le Proche-Orient Antique. Compte Rendu de la XXXIIIe Rencontre Assyriologique Internationale (Paris, 7-10 Juillet 1986)*. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations, s. 179-187.
- Winkler, Irene J. (1996): Sex, Rhetoric, and the Public Monument: The Alluring Body of Naram-Sîn of Agade. In: Kampen, Natalie Boymel, ed., *Sexuality in Ancient Art: Near East, Egypt, Greece, and Italy*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 11-26.
- Winter, Irene J. (1987): Women in Public: The Disk of Enheduanna, the Beginning of the Office of EN-Priestess, and the Weight of Visual Evidence. In: Durand, Jean-Marie, ed., *La Femme dans le Proche-Orient Antique. Compte Rendu de la XXXIIIe Rencontre Assyriologique Internationale (Paris, 7-10 Juillet 1986)*. Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations, s. 189-201.
- Zamarovský, Vojtěch (1966): *Na počátku byl Sumer*. Praha: Mladá fronta.

